

Projektowanie przyjaznego środowiska edukacyjnego w szkole włączającej.

Ogólne zasady planowania procesu uczenia się grupy/klasy
zróżnicowanej (uniwersalne projektowanie w edukacji)

IZABELA JUSZKIEWICZ
MALWINA SOCHA

Projektowanie przyjaznego środowiska edukacyjnego w szkole włączającej.

Ogólne zasady planowania
procesu uczenia się grupy/klasy
zróżnicowanej (uniwersalne
projektowanie w edukacji)

IZABELA JUSZKIEWICZ
MALWINA SOCHA

Autorzy

Izabela Juskiewicz, Malwina Socha

Redakcja merytoryczna

Zespół ekspertów projektu *Opracowanie Modelu funkcjonowanie SCWEW*

Redakcja językowa i korekta

Editio

Redakcja techniczna i skład

Editio

Projekt okładki, layout

Editio

Ośrodek Rozwoju Edukacji

Warszawa 2022

Publikacja jest rozpowszechniana na zasadach licencji

Creative Commons Uznanie Autorstwa – Użycie Niekommercyjne (CC BY-NC)

<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/3.0/pl/>

Ośrodek Rozwoju Edukacji

Aleje Ujazdowskie 28

00-478 Warszawa

tel. 22 345 37 00

www.ore.edu.pl

Publikacja opracowana w ramach realizacji projektu
Opracowanie modelu funkcjonowania Specjalistycznych Centrów Wspierających Edukację Włączającą,
współfinansowanego ze środków Europejskiego Funduszu Społecznego.

SPIS TREŚCI

Projektowanie środowiska włączającego	7
Projektowanie uniwersalne – ujęcie definicyjne	9
Działania SCWEW wspierające nauczycieli w organizacji kształcenia w grupie zróżnicowanej	12
Rola i zadania nauczyciela w pracy z klasą zróżnicowaną	17
Rozpoznawanie potrzeb uczniów w pracy nauczyciela – rola SCWEW	19
Uniwersalne projektowanie w edukacji	26
Wsparcie specjalistów SCWEW na poziomie diagnozy środowiska edukacyjnego w obszarze UDL	27
Uniwersalne projektowanie w edukacji – zasady szczegółowe	27
Zadanie dla SCWEW w zakresie zasad szczegółowych UDL	28
Doposażenie, podręczniki i pomoce dydaktyczne – wsparcie oferowane przez SCWEW	34
Planowanie lekcji krok po kroku – wsparcie nauczyciela przez specjalistów SCWEW	36
Racjonalne dostosowania i modyfikacje	37
Przewidywanie barier i sposoby ich neutralizacji	40
Wybrane metody wspierające edukację dla wszystkich	41
Dobre praktyki wdrażania UDL w szkole	42
Podsumowanie	45
Bibliografia	46
Netografia	49
Akty prawne	52

Projektowanie środowiska włączającego

Szkoły z edukacją włączającą są najskuteczniejszym sposobem zwalczania postaw dyskryminacyjnych, tworzenia przyjaznych społeczności, budowania społeczeństwa integracyjnego i edukacji dla wszystkich.

Trwa proces związany z wdrażaniem modelu nauki inkluzywnej. Kierunek ten jest szczególnie istotny ze względu na zwiększenie możliwości kształcenia dzieci i młodzieży ze zróżnicowanymi potrzebami rozwojowymi i edukacyjnymi. Do tej grupy osób zaliczamy uczniów posiadających orzeczenia i opinie wydawane przez poradnie psychologiczno-pedagogiczne oraz uczniów bez podobnych dokumentów. W takim rozumieniu, realizując działania edukacyjne, nauczyciel wykazuje się wysoką dbałością o potrzeby każdego ucznia. Kluczowym staje się zatem budowanie środowisk przyjaznych temu procesowi. Naukowcy rekomendują wprowadzanie zmian w kształceniu, m.in. poprzez uniwersalne projektowanie w nauczaniu (UDL). W poniższym poradniku zostaną przedstawione definicje pojęć związanych ze wskazanym paradygmatem UDL oraz przykłady zastosowań.

Krokiem rozpoczynającym działania związane z uniwersalnym projektowaniem jest analiza środowiska szkolnego. Oferowane placówkom edukacyjnym w tym zakresie wsparcie jest realizowane zgodnie z postulatami, zapisanymi w pilotażowym projekcie Ośrodka Rozwoju Edukacji¹. W publikacji ORE *Model funkcjonowania Specjalistycznych Centrów Wspierających Edukację Włączającą* (zwany dalej Model SCWEW) w punkcie 2 rozdziału *Rola i zadania SCWEW* wskazano m.in. obszary pomocy kadrze kierowniczej, w których należy szerzyć inkluzywność.

Powinno się uwzględnić możliwość otrzymania profesjonalnego wsparcia w zakresie tworzenia środowiska włączającego. Na wstępie należy zwrócić uwagę na to, jakie kompetencje i postawy są prezentowane przez przyszłych uczestników edukacji inkluzywnej. Trzeba przyjrzeć się współpracy szkół, rodziców i instytucji oraz dostępności oferowanego kształcenia. Obszarem wymagającym modernizacji i systematycznej kontroli jest także infrastruktura placówek:

Wnikliwa analiza zasobów w dostępie architektonicznym, cyfrowym, czy informacyjno-komunikacyjnym pozwoli zidentyfikować te elementy, które będą wyznaczały nową jakość szkoły jako instytucji inkluzywnej.

Środowisko przyjazne powinno zapewniać dostępność poprzez uniwersalne projektowanie. Trzeba pamiętać, że dostępność dotyczy nie tylko uczniów, lecz także

¹ *Model funkcjonowania Specjalistycznych Centrów Wspierających Edukację Włączającą (SCWEW)*, oprac. A. Pietryka i in., ORE, Warszawa 2021.

rodziców, pracowników szkoły i innych osób uczestniczących w kształceniu. Warto zaakcentować potrzebę indywidualnego spojrzenia na każde dziecko. SCWEW może realizować wprowadzanie tego podejścia w wielu wymiarach, takich jak materiały szkoleniowe, indywidualne i grupowe konsultacje, prowadzenie wypożyczalni sprzętu, szkoleń czy lekcji modelowych.

Dokonując oceny dostępności środowiska edukacyjnego, można kierować się ustawą z dnia 19 lipca 2019 roku o zapewnianiu dostępności osobom ze szczególnymi potrzebami². W dokumencie tym wymieniono minimalne wymagania w zakresie dostępności architektonicznej, cyfrowej i informacyjno-komunikacyjnej. Analizując zapisy z ustawy w powyższych zakresach, warto zwrócić uwagę na:

- **dostępność architektoniczną** – korytarze, klatki schodowe, sale lekcyjne wolne od barier i przystosowane do osób z trudnościami w poruszaniu się (na wózku, korzystających z kul, lasek i innych pomocy ortopedycznych. W budynkach powinny być windy.
- **dostępność cyfrową** – dostęp do stron internetowych i aplikacji mobilnych placówek i ułatwienie korzystania z nich przez np. możliwość odstuchania treści, powiększenia czcionki, użycia piktogramów czy też ikon.
- **dostępność informacyjno-komunikacyjną** – nagrania w polskim języku migowym dla osób Głuchych, pliki dźwiękowe, teksty łatwe do czytania dla osób z niepełnosprawnością intelektualną³.

Propozycje projektowania środowiska włączającego zostały opisane, a następnie testowane dzięki realizacji projektu „Dostępna szkoła”⁴. Celem trwającego do 2023 roku projektu jest wypracowanie standardów organizacji, dostępności architektonicznej, w wymiarze technicznym, edukacyjnym oraz społecznym. Z myślą o tych obszarach, schemat „Dostępnej Szkoły” został podzielony na trzy poziomy: podstawowy, średni i zaawansowany, w których funkcjonują wskaźniki obligatoryjne oraz zalecane. Model „Dostępnej szkoły” jest w fazie pilotażowej, nie jest więc katalogiem zamkniętym. Może stanowić inspirację do analiz dostępności placówek edukacyjnych, nie będąc jednocześnie wyznacznikiem ich dostosowania. Należy również pamiętać, że zwiększanie dostępności jest procesem i powinno być cyklicznie poddawane ewaluacji w celu udoskonalania. We wspieraniu kadry kierowniczej pomocne mogą być arkusze programu Excel do analizy środowiska szkolnego w każdym z czterech obszarów, udostępnione na stronie projektu.

² Ustawa z dnia 19 lipca 2019 r. o zapewnieniu dostępności osobom ze szczególnymi potrzebami (Dz.U. 2019 poz. 1696) [dostęp: 22.05.2022].

³ *Ibidem*.

⁴ Projekt „Dostępna szkoła”, <https://www.dostepnaszkola.info/projekt/> [dostęp: 21.08.2022].

Projektowanie uniwersalne – ujęcie definicyjne

Celem ujednolicenia języka stosowanego w poniższym poradniku proponuje się następujące rozumienie pojęć dotyczących projektowania uniwersalnego jako jednej ze strategii rozwoju edukacji.

Projektowanie uniwersalne

(universal design, zwane dalej UD) – określone w Konwencji ONZ o prawach osób niepełnosprawnych jest podstawowym, domyślnym instrumentem realizacji dostępności. Termin ten odnosi się do rozwiązań, które są użyteczne dla wszystkich ludzi w jak największym zakresie, bez potrzeby adaptacji lub specjalistycznych zmian⁵.

W artykule *Projektowanie uniwersalne jako perspektywa metodyczna edukacji włączającej*⁶ termin ten zaprezentowano jako pojęcie szerokie i wielopłaszczyznowe. W powyższym ujęciu dostępność stanowi kluczowy element w procesach projektowania środowiska włączającego.

Projektowanie uniwersalne w edukacji

Zgodnie z definicją zawartą w *Modelu funkcjonowania...*, koncepcja projektowania uniwersalnego w nauczaniu (*universal design for learning*, zwanego dalej UDL):

zakłada, że umożliwienie dostępu do edukacji jest obowiązkiem twórców i realizatorów procesu nauczania-uczenia się, a w szczególności osób prowadzących zajęcia. Projektując zajęcia, powinni oni dążyć do starań, aby były one w możliwie największym stopniu użyteczne dla wszystkich dzieci/uczniów. Koncepcję projektowania uniwersalnego można wykorzystać podczas opracowywania programów nauczania, scenariuszy lekcji, dokonywania wyboru metod nauczania i strategii edukacyjnych, przygotowywania materiałów dydaktycznych oraz definiowania sposobów oceniania^{7,8}.

5 P. Kowalski, A. Mikołajczyk, B. Zimny, *Jak wdrażać Ustawę o zapewnianiu dostępności?*, https://www.funduszeuropejskie.gov.pl/media/86764/ustawa_o_dostepnosci_poradnik.pdf [dostęp: 01.06.2022].

6 T. Knopik, B. Papuda-Dolińska, K. Wiejak, G. Krasowicz-Kupis, *Projektowanie uniwersalne jako perspektywa metodyczna edukacji włączającej*, „Niepełnosprawność. Dyskursy pedagogiki specjalnej” 2021, nr 42, s. 53–63.

7 Cz. Ślusarczyk, *Projektowanie uniwersalne jako sposób na tworzenie warunków do edukacji włączającej w szkołach wyższych*, „E-mentor” 2013, nr 5, <https://www.e-mentor.edu.pl/mobi/artykul/index/numer/52/id/1063> [dostęp: 2.07.2020]; K. Cichocka-Segiet, P. Mostowski, P. Rutkowski, *Uniwersalne projektowanie zajęć jako droga do zaspokajania zróżnicowanych potrzeb edukacyjnych*, [w:] *Edukacja włączająca w przedszkolu i szkole*, red. I. Chrzanowska, G. Szumski, Seria Naukowa, t. 7, Wydawnictwo FRSE, Warszawa 2019.

8 *Model funkcjonowania Specjalistycznych Centrów Wspierających Edukację Włączającą*, Wydawnictwo ORE, Warszawa 2021.

Podejście do procesów edukacyjnych zgodnie z zasadami UDL zwiększa możliwość aktywnego uczestnictwa w nauce, może być jednak propozycją niezaspokajającą wszystkich potrzeb uczniów. Czasem konieczne są dodatkowe zmiany. E. Domagała-Zyśk wskazuje, że rozwiązania te mogą okazać się pomocne⁹ Przyjąwszy definicję badaczki, w niniejszym poradniku stosuje się termin „racjonalne dostosowania i modyfikacje”¹⁰,

Racjonalne dostosowania i modyfikacje (RDM) – zdaniem Domagały-Zyśk:

to zmiany w środowisku uczenia się, które umożliwiają uczniowi mającemu specjalne potrzeby edukacyjne, uczenie się w optymalnych warunkach, nie powodując jednocześnie nadmiernego czy nieproporcjonalnego obciążenia organizatorów i innych uczestników procesu edukacji¹¹.

Dostosowania to inna forma przekazywania nauczanych treści, która nie obniżająca wymagań, które powinny być zachowane takie same jak dla wszystkich uczniów.

Modyfikacja polega natomiast na zmianie w zakresie treści nauczania. Zazwyczaj dotyczy rezygnacji z zadań trudniejszych lub wymagających umiejętności, których nie mają uczniowie ze specjalnymi potrzebami edukacyjnymi. Jednocześnie należy dołożyć starań, aby zakres treści nie był mniejszy, niż zakłada to podstawa programowa. Wiedza i umiejętności ucznia muszą być wystarczające do zaliczenia roku i kontynuacji kształcenia w następnej klasie. Dostosowania i modyfikacje powinny umożliwiać wszystkim uczniom funkcjonowanie na poziomie podobnym do rówieśników.

Realizując konsultacje indywidualne i grupowe, centrum może budować świadomość środowiska na temat dostosowań i ich roli w edukacji.

Przykład sytuacji:

Uczennica z niepełnosprawnością ruchową w klasie I SB dostaje kolejną jedynekę z matematyki. Dziewczyna zgłasza podczas stałego dyżuru ekspertowi ds. edukacji włączającej, że pomimo wkładania wiele wysiłku w naukę, dostała kolejną jedynekę. Czuje się załamana niepowodzeniami. Mówi, że szybko zapomina materiał i jest zestresowana. Dodatkowo zgłasza problem z uzależnieniem ojca w domu rodzinnym. Ekspert w tej sytuacji może:

- zaproponować uczennicy konsultację w PPP;
- zastosować psychoedukację na temat sposobów radzenia sobie ze stresem;
- pokazać sposoby uczenia się;

⁹ E. Domagała-Zyśk, *Racjonalne dostosowania i modyfikacje w edukacji uczniów mających specjalne potrzeby edukacyjne*, [w:] *Kompetencje przyszłości*, red. S.M. Kwiatkowski, Wydawnictwo FRSE, Warszawa 2018 https://www.frse.org.pl/brepo/panel_repo_files/2021/02/18/nikpkq/kompetencje-przyszlosci-online.pdf [dostęp: 01.06.2022].

¹⁰ *Ibidem*, s. 274.

¹¹ *Ibidem*, s. 270.

- odbyć rozmowę z nauczycielem matematyki na temat zaliczenia materiału mniejszymi partiami;
- przeprowadzić konsultację z rodzicami dziewczyny celem uświadomienia wpływu uzależnienia na system rodzinny, konieczności podjęcia leczenia uzależnienia, wskazania możliwego miejsca terapii.

Ekspert mówi uczennicy, że będzie dostępny na kolejnych konsultacjach w szkole. Przyjazne środowisko szkolne odznacza się otwartością na potrzeby każdego ucznia. Powyżej opisany przykład wpisuje się w tę idee. Dzięki zapewnieniu wsparcia, bezpieczeństwa i wspólnemu poszukiwaniu rozwiązań, sytuacja uczennicy może ulec poprawie.

W pojęciach związanych z uniwersalnym projektowaniem pojawia się również określenie **dostępu alternatywnego**. W ujęciu definicyjnym – „to takie działania i rozwiązania organizacyjne, które zapewnią osobie ze szczególnymi potrzebami dostęp do budynku, ale nie w sposób samodzielny lub na zasadzie równości z innymi osobami (potrzebna pomoc innej osoby), albo które nie zapewniają dostępu do budynku podmiotu publicznego, ale umożliwiają skorzystanie z usług publicznych w inny sposób (np. online)”¹². Ograniczeniem w stosowaniu dostępu alternatywnego mogą być koszty zatrudnienia tłumacza migowego online, czy też tłumaczenia tekstu na alfabet Braille’a. Powyższa perspektywa pozwala m.in. zwrócić uwagę na potrzeby rodziców, którzy mogą cechować się zróżnicowanymi potrzebami. Rodzice są również aktywnymi uczestnikami procesów edukacyjnych.

Przykład sytuacji:

Rodzic niestyszący: umożliwienie kontaktu stacjonarnego lub online z placówką ze współuczestnictwem tłumacza języka migowego. Należy upewnić się wcześniej, że rodzic zna ten język.

Rodzic niewidzący: udostępnienie informacji zapisanych alfabetem Braille’a, w formie nagrania na dysk zewnętrzny lub pliku cyfrowego.

¹² P. Kowalski, A. Mikołajczyk, B. Zimny, *op. cit.*

Działania SCWEW wspierające nauczycieli w organizacji kształcenia w grupie zróżnicowanej

Edukacja zróżnicowana to zorientowany humanistycznie model procesu dydaktyczno-wychowawczego, polegający na takiej organizacji pracy na lekcji, aby uczniowie przez większość czasu byli zaangażowani w interesujące i wartościowe z ich punktu widzenia zadania¹³.

Każda klasa jest zróżnicowana, bez względu na to, czy znajdują się w niej uczniowie z niepełnosprawnościami. Odmienne są potrzeby rozwojowe uczniów, sposoby pozyskiwania wiedzy i nabywania umiejętności. Planowanie procesu dydaktycznego i wychowawczego powinno mieć charakter zindywidualizowany. Model pracy z uczniami wypracowany przez nauczyciela musi przyczyniać się do realizacji celów kształcenia, z jednoczesnym zachowaniem dostępności dla każdego dziecka. Warto zatem zastanowić się, w jakim kierunku zmierzają prowadzone procesy dydaktyczne, jaki mają charakter i czy uwzględniają różnorodność środowiska klasowego. Kierunki pracy wskazała K. Szczepkowska w swojej publikacji¹⁴, przedstawiła też propozycje ich pogłębienia, uwzględniając możliwości zaangażowania się ekspertów, specjalistów i nauczycieli.

Plan nauczania tworzony jest z myślą o wszystkich uczniach¹⁵.

Obszar ten jest szczególnie ważny w kontekście przygotowywania ramowych planów nauczania zgodnie z rozporządzeniem Ministra Edukacji Narodowej z dnia 3 kwietnia 2019 roku w sprawie ramowych planów nauczania dla publicznych szkół¹⁶. SCWEW udziela wsparcia dyrektorom szkół. Pomoc może dotyczyć organizacji zajęć dodatkowych z języka migowego (w przypadku, gdy zachodzi taka potrzeba i organ prowadzący przydzieli dodatkowe godziny), organizacji zajęć z zakresu pomocy psychologiczno-pedagogicznej zgodnie z zaleceniami zapisanymi w opiniach i orzeczeniach, czy też z inicjatywy.

Lekcje zachęcają uczniów do uczęszczania na nie¹⁷.

¹³ S. Grzegorzewska, *Różnicowanie kształcenia w klasach początkowych*, Oficyna Wydawnicza Impuls, Kraków 2009.

¹⁴ K. Szczepkowska, *Edukacja włączająca w szkole – szanse i wyzwania*, Wydawnictwo ORE, Warszawa 2018, s. 7.

¹⁵ *Ibidem*, s. 7–8.

¹⁶ Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 3 kwietnia 2019 r. w sprawie ramowych planów nauczania dla publicznych szkół (Dz.U. 2019, poz. 639), <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU20190000639> [dostęp: 21.08.2022].

¹⁷ K. Szczepkowska, *op. cit.*, s. 7–8.

Specjalista SCWEW może organizować wsparcie w formie lekcji modelowych (otwartych) w celu zaprezentowania nauczycielom technik pracy sprzyjających motywowaniu grupy. Przykładem może być dydaktyka wykorzystująca zaskoczenie jako kluczowy element budowania zainteresowania uczniów. Takim zbiegiem może być zastosowanie przez nauczyciela przebrania adekwatnego do tematu lekcji, czy też wykorzystanie dodatkowych materiałów źródłowych. Kolejną opcją może być dostosowanie wystroju klasy (należy zwrócić szczególną uwagę, żeby sala nie powodowała przebodźcowania uczniów nadmiarem tablic i różnych dekoracji). Można stosować uprzedzanie o planowanych zmianach, co jest dobrą praktyką w pracy z dziećmi na spektrum autyzmu.

Podczas lekcji modelowych kadra SCWEW uczy elastycznego podejścia do rozwiązywania problemów. Kolejną propozycją SCWEW może być wyznaczanie szczególnie zdolnym uczniom zadań dodatkowych np. opracowania na kolejną lekcję ciekawostek z kręgu ich zainteresowań. Ciekawym rozwiązaniem jest dawanie uczniom wyboru podczas zajęć co do formy prezentowania treści pracy domowej (plakat, wypracowanie itp.).

Lekcje uczą zrozumieć różnorodność; uczniowie biorą świadomy i aktywny udział w procesie nauczania¹⁸.

Obszar ten odnosi się do takiego prowadzenia zajęć, którym sprzyjają stosowane przez nauczyciela strategie uczenia się (np. edukacja kooperatywna). Na świadome uczenie się wpływa również znajomość dominującego u danego dziecka stylu przyswajania wiedzy. Szerzej o strategiach i ich przykładach można przeczytać w artykule J. Szymczak¹⁹. Kadra SCWEW może wspierać szkoły i przedszkola, uczestnicząc w przygotowaniu programu „tygodnia różnorodności”, podkreślającego pozytywną wartość indywidualizmu. W organizację można zaangażować dzieci i rodziców.

Uczniowie współpracują ze sobą podczas nauki²⁰.

Jedną z najskuteczniejszych metod uczenia, jest praktykowanie współpracy. Takie działania mogą być prezentowane przez specjalistów i nauczycieli w modelowych lekcjach realizowanych w szkole lub SCWEW. Szerzej to podejście opisał R.I. Arends²¹. W tej taktyce nauczyciel musi wcześniej przygotować kierunek działań, a także dobrze znać grupę, zarówno w zakresie występujących trudności, jak i zdolności, z uwzględnieniem

¹⁸ *Ibidem*.

¹⁹ J. Szymczak, *Świadome i autentyczne uczestniczenie w procesie uczenia się. Specyfika i znaczenie strategii uczenia się*, „Forum dydaktyczne: przeszłość, teraźniejszość, przyszłość” 2012, nr 9/10, s. 133–149.

²⁰ K. Szczepkowska, *op. cit.*

²¹ R.I. Arends, *Uczymy się nauczać*, tłum. K. Kruszewski, Wydawnictwo WSiP, Warszawa 1994.

ról poszczególnych osób. Przykładem takiej współpracy pomiędzy uczniami może być zaangażowanie ucznia, który z łatwością buduje relacje z innymi, w nawiązanie relacji z uczniami wycofanymi celem wykonania danego zadania.

Sposób oceniania (np. ocenianie kształtujące) wspomaga uczniów w ich dążeniu do sukcesów w nauce²².

Dobłą praktyką wspomagającą działania związane z ocenianiem jest metoda Oceniania Kształtującego (OK). Wdrożenie w szkole tej techniki powinno być poprzedzone przygotowaniem nauczycieli do pracy w myśl OK. Wprowadzanie go powinno być podzielone na etapy. Najczęściej stosowanymi praktykami jest wprowadzenie celów lekcji w języku ucznia czy informacji zwrotnej. We wstępnej fazie pracy ta metoda wymaga dużego nakładu pracy ze strony nauczyciela, jednakże, jak wynika z doświadczeń osób pracujących tym systemie, przynosi on wymierne korzyści w rozwoju poznawczym i społecznym uczniów. Wsparciem kadry pedagogicznej mogą być realizowane przez specjalistów SCWEW szkolenia dla rad pedagogicznych. Tematem kursu jest ocenianie, a przygotowując go, kadra korzysta z własnego doświadczenia. Wartościowe może być wspólne wypracowywanie strategii inkluzywnego stawiania stopni, i doradzania uczniom. Przed szkoleniem niezbędne jest dokładne rozpoznanie potrzeb szkoły i ustalenie szczegółowego programu w tym zakresie z koordynatorem ds. edukacji włączającej i współpracy SCWEW. Inspiracją w zakresie oceniania może okazać się zeszyt *Ocenianie wspierające aktywność badawczą uczniów w edukacji przyrodniczej w klasach IV–VIII szkoły podstawowej*²³.

Źródłem porządku i spokoju w klasie jest wzajemny szacunek, jakim darzą się uczniowie i nauczyciele²⁴.

Dobłą praktyką są wszelkie działania integrujące klasę oraz ustalanie wspólnych zasad obowiązujących w szkole. Działania integracyjne to nie tylko godziny wychowawcze, lecz także wycieczki, wspólne wyjścia do kina lub teatru. Na klimat sprzyjający uczeniu się we wzajemnym szacunku mają też wpływ stosowane metody dydaktyczne, jasne oczekiwania stawiane przed uczniami, budowanie poczucia bezpieczeństwa i zaufania przez współdziałanie uczniów w kreowaniu procesów edukacyjnych. Kadra SCWEW może wesprzeć placówki wprowadzające klimat szacunku przez instruktaz i/lub lekcję modelową, poświęconą

22 K. Szczepkowska, *op. cit.*

23 E. Szędzianis, *Ocenianie wspierające aktywność badawczą uczniów w edukacji przyrodniczej w klasach IV–VIII szkoły podstawowej*, <http://www.bc.ore.edu.pl/dlibra/docmetadata?id=1064&from=pubindex&-dirids=1&lp=131> [dostęp: 21.08.2022].

24 K. Szczepkowska, *op. cit.*

spisaniu przez nauczyciela i młodzież kontraktu klasowego/grupowego. Kadra SCWEW może zasugerować dbałość o rytuały klasowe, np. celebrowanie urodzin dzieci.

Nauczyciele wykazują otwartość na współpracę: planują lekcje, przeprowadzają je i analizują w kontekście celów i metodyki nauczania, a także w odniesieniu do samoświadomości nauczycieli (np. metodą superwizji)²⁵.

Praca SCWEW w tym obszarze to możliwość przeprowadzania spotkań superwizyjnych, w trakcie których nauczyciele mogą wspólnie poddawać analizie własny warsztat pracy, poszukując optymalnych rozwiązań ze specjalistami w bezpiecznym środowisku.

Nauczyciele są odpowiedzialni za wspieranie w nauce wszystkich uczniów w klasie i zachęcanie ich do uczestnictwa w zajęciach lekcyjnych²⁶.

Specjaliści SCWEW oferują pomoc w postaci konsultacji i szkoleń dla przedszkoli i szkół z zakresu UDL, racjonalnych modyfikacji i dostosowań.

Pedagodzy i inni specjaliści wspierają nauczycieli w diagnozowaniu potrzeb edukacyjnych uczniów i ich oddziaływaniach w obszarze dydaktycznym i wychowawczym²⁷.

W powyższym obszarze modelu SCWEW zwraca się uwagę na możliwość kooperacji z nauczycielami przez obserwację wspierającą. Kolejnym elementem mogą być indywidualne konsultacje.

Zróżnicowana praca domowa wspomaga proces nauczania wszystkich uczniów w klasie²⁸.

Różnicowanie pracy domowej może mieć formę np. indywidualnie dostosowanego arkusza, arkusza z zadaniami do wyboru, różnych możliwości prezentacji prac domowych, udostępnienia materiałów wspomagających (filmów, tekstów źródłowych, opracowań własnych, tekstów z dostępem fonicznym, nagrań w różnorodnych aplikacjach).

Wszyscy uczniowie biorą udział w zajęciach poza klasą, np. wspólne wyjścia²⁹.

²⁵ *Ibidem.*

²⁶ K. Szczepkowska, *op. cit.*

²⁷ *Ibidem.*

²⁸ *Ibidem.*

²⁹ *Ibidem.*

Planując wspólną aktywność poza szkołą, należy wziąć pod uwagę uczniów ze zróżnicowanymi potrzebami rozwojowymi i edukacyjnymi. Przeanalizować trzeba dostępność miejsc, do których udaje się klasa, a także możliwości odbioru informacji przez uczniów.

Nauczyciele stale poszerzają wiedzę na temat dostępnych środków i metod wspomagających nauczanie różnorodnego zespołu klasowego³⁰.

W tym punkcie specjaliści SCWEW i jednostki współpracujące mogą wspomagać placówki edukacyjne radami pedagogicznymi, warsztatami w, a także instruktażami użytkowania sprzętu.

Wskazówką do pracy każdego nauczyciela inkluzywnego jest stosowanie zróżnicowanych treści, metod i sposobów organizacji przestrzennej klasy. Istotne jest również urozmaicenie zajęć w taki sposób, aby każdy uczeń miał możliwość rozwijania kompetencji w warunkach bezpiecznych, zgodnych z własnymi możliwościami i potrzebami. Zadaniem nauczyciela jest dostosowanie nauczania do obecnego poziomu rozwoju uczniów i niesienie im pomocy w osiągnięciu maksymalnego postępu. Organizacja procesu kształcenia powinna dostosować go do indywidualnych różnic psychofizycznych podopiecznych. Nauczyciel powinien dokonywać diagnozy zainteresowań, zdolności i predyspozycji uczniów. Do zbadania ich edukator wykorzystać wnikliwą obserwację pedagogiczną czy też dostępne arkusze (np. Skala Prognoz Edukacyjnych SPE IBE³¹, Test uzdolnień wielorakich TUW³²). W praktyce oznacza to aktywne angażowanie wszystkich uczniów w proces dydaktyczny.

Ważnym elementem projektowania procesów jest również indywidualizacja nauczania, polegająca na „uwzględnianiu różnic w rozwoju uczniów i dostosowywaniu do nich treści, metod i organizacji działań dydaktycznych”³³. Odniesienia do edukacji zróżnicowanej znajdziemy również w publikacji *Edukacja włączająca w przedszkolu i szkole*, gdzie wskazuje się, że „ umiejętne indywidualizowanie lekcji, oparte na starannym rozpoznawaniu postępów poszczególnych uczniów, może przynosić korzyści wszystkim, także tym z potrzebą kształcenia specjalnego”³⁴.

Mówiąc o projektowaniu środowiska włączającego trzeba pamiętać, że są to elementy integralne w pracy każdego nauczyciela. SCWEW może zachęcać do takiego podejścia,

³⁰ *Ibidem*.

³¹ Skala Prognoz Edukacyjnych SPE IBE, <http://produkty.ibe.edu.pl/pracowniatestow/index.php?d=narzedzia&id=6> [dostęp: 21.08.2022].

³² Test Uzdolnień Wielorakich (TUW), <https://www.ore.edu.pl/2015/06/test-uzdolnien-wielorakich-tuw/> [dostęp: 21.08.2022].

³³ C. Kupisiewicz, M. Kupisiewicz, *Słownik Pedagogiczny*, Wydawnictwo PWN, Warszawa 2009.

³⁴ *Edukacja włączająca w przedszkolu i szkole*, red I. Chrzanowska, G. Szumski, Wydawnictwo FRSE, Warszawa 2019 s. 62, https://www.frse.org.pl/brepo/panel_repo_files/2021/02/18/2tdjxg/edukacja-online.pdf [dostęp: 01.06.2022].

realizując działania promocyjne i informacyjne. Zmiana w odbiorze edukacji włączającej leży w wypracowaniu synergii uczeń–opiekun–szkoła–instytucje wspierające dziecko i rodzinę. Wspólne działanie daje zawsze większe efekty niż praca jednostkowa. Stąd zachodzi potrzeba, by połączyć siły na rzecz pomocy dziecku. W kontekście mentalności wskazane jest, aby osoby odpowiedzialne za edukację uczniów miały gotowość do postrzegania włączenia jako pozytywnej zmiany w szansach edukacyjnych dzieci. Bardzo ważne są ich poglądy i reakcje na trudności uczniów. Młodzież pod taką opieką, nawet w obliczu trudności ma szansę na rozwój. Trzeba bazować na zasobach dziecka. Jeśli chcemy, by odnosiło sukcesy, tworzymy mu okazje do ich osiągnięcia. Koncentracja na tym, co mu wychodzi najlepiej, wspiera jego szanse rozwojowe. Należy dostrzegać jego pasje i rozmawiać o nich. Każdy ma swoje mocne strony, do których należy się jak najczęściej odnosić. Warto dawać uczniom informacje zwrotne w tym zakresie.

Przykłady działań budujących pozytywny klimat pracy na zasobach uczniów:

- wyjście klasy na mecz kolegi, który trenuje piłkę nożną;
- wystawa prac plastycznych ucznia uzdolnionego plastycznie;
- prezentacja modeli ucznia, który interesuje się techniką;
- konkurs muzyczny dla dzieci, które chętnie śpiewają;
- wystąpienie dzieci chętnie udzielających się na forum klasy;
- dyskusja uczniów lubiących rozmawiać;
- praca pisemna jako opcja dla tych uczniów, którzy nie czują się pewnie w ustnych formach wypowiedzi.

Powyższe przykłady pokazują, że można tak dobierać działania, by rozwijać potencjał uczniów. W tym wszystkim istotne jest, by być z uczniem także w obliczu jego porażek: pokazywać dziecku, że niepowodzenie jest ważnym doświadczeniem. Pomocne mogą być pytania typu: „Co poszło słabo?“, „Co możesz zrobić następnym razem lepiej?“. Ciekawą praktyką jest też prezentowanie przez nauczycieli ich życiowych pasji. Najlepsza szkoła to szkoła przykładowa. SCWEW swoimi działaniami promocyjnymi i informacyjnymi może pokazywać takie podejście szkół w społeczności lokalnej. Dzięki temu idea może się rozszerzyć i stać się inspiracją dla wielu środowisk szkolnych.

Rola i zadania nauczyciela w pracy z klasą zróżnicowaną

Nauczyciel pracujący w klasie zróżnicowanej powinien rozpocząć planowanie procesu dydaktycznego od jak najbardziej szczegółowego poznania swoich uczniów. Taką możliwość stwarza mu prowadzenie obserwacji pedagogicznej i dokonywanie oceny funkcjonalnej, o których więcej w rozdziałach 3 i 4. Kolejnym ważnym zadaniem nauczyciela jest

stworzenie klimatu pełnego szacunku opartego na współpracy. Kluczowa jest również otwarta postawa nauczyciela na potrzeby uczniów i spotkania poza godzinami lekcji. Czas spędzony z dziećmi poza przestrzenią szkolną jest dobrą inwestycją w budowanie przyjaznego klimatu szkoły. Dostępność nauczyciela może być definiowana w różnorodny sposób, a kontakty nie zawsze muszą mieć charakter spotkań twarzą w twarz. Nauczyciel może również określić swoją dostępność w przestrzeni wirtualnej, a także w postaci wspólnych wyjść czy wycieczek klasowych. Takie formy dają możliwość zdobycia nowych doświadczeń i informacji w zupełnie odmienny sposób niż podczas lekcji czy w toku relacji rówieśniczych.

Dobre praktyki dla nauczyciela:

- Poznanie jak najlepiej swoich uczniów.
- Stworzenie środowiska pełnego szacunku i otwartości na potrzeby ucznia.
- Określenie dostępności poza godzinami dydaktycznymi, wskazanie różnych możliwości kontaktu, np. spotkania indywidualne, online, mail, telefon.

Na poziomie szczegółowym można wskazać poniższe zadania nauczycieli w budowaniu środowiska włączającego:

- Świadomość różnic między uczniami oraz ich wpływu na postępy w nauce. Powinni np. przyjrzeć się relatywnemu znaczeniu pracy dydaktycznej i wychowawczej w odniesieniu do potrzeb rodziny.
- Udostępnianie materiałów w różnych mediach. Materiały dydaktyczne powinny być dostępne na różnych nośnikach. Aktualnie wiele materiałów do zajęć jest przygotowywanych przy użyciu komputerów, należy więc udostępnić uczniom materiały np. w e-dzienniku. Pozwala to każdemu uczniowi na dostosowanie tych materiałów do własnego użytku (choćby przez wykonanie dużej wersji drukowanej). Przydatne może być również udostępnienie tych samych materiałów na stronie internetowej, aby uczniowie mogli korzystać z osobistego sprzętu adaptacyjnego. Można w tym celu wykorzystać takie narzędzia jak Padlet, dysk Google, aplikacja Sway, usługi Office 365. Uczniowie powinni również umieć modyfikować wygląd materiałów (np. rozmiar, czcionkę, kolory tła).
- Uwzględnianie różnych stylów uczenia się, przedstawiając klasie informacje zarówno w sposób wizualny, jak i głosowy. Uczniowie powinni móc odpowiadać na lekcji, w formie odpowiedzi ustnej, pisemnej, uzupełnienia luk w tekście.
- Pozwolenie uczniom uczenia się w różnych warunkach. Może to obejmować umożliwienie pracy samodzielnej lub grupowej, a także umożliwienie uczniom wykazania się wiedzą poprzez zastosowanie pojęć w innych, bardziej praktycznych sytuacjach (takich jak np. obliczanie średnich mrugnięć w celu wykazania wiedzy na temat dodawania i dzielenia).

- Wieloaspektowe ocenianie, z wieloma możliwościami wykazania się przez uczniów znajomością materiału. Tradycyjne testy i prace semestralne należy mieszać z zajęciami grupowymi, działaniami spotecznymi i portfolio. Daje to szanse na sukces dla uczniów preferujących różne style uczenia się.
- Korzystanie z technologii, która umożliwi komunikację i nauczanie na odległość, np. przez tworzenie wspólnych przestrzeni wirtualnych, na których zamieszczane mogą być materiały dla uczniów. Dostęp do e-podręczników zwiększa możliwości edukacyjne. Teksty w e-bookach mogą być czytane samodzielnie lub odsłuchane, można ustawić kontrast czcionki. Książki te są cennym wsparciem dla dzieci uczących się na odległość, a także dla osób z niepełnosprawnościami (np. niewidomych/słabowidzących) i ze specyficznymi potrzebami edukacyjnymi.
- Zapewnienie dostępności architektonicznej przestrzeni edukacyjnej w zakresie mobilności tawek i miejsc siedzących. Organizowanie przestrzeni uwzględnia potrzeby uczniów, realizację tematu, zaplanowane działania.

Rozpoznawanie potrzeb uczniów w pracy nauczyciela – rola SCWEW

Rozpoznanie potrzeb uczniów jest kluczowym elementem w pracy nauczyciela. Kadra SCWEW może dzielić się doświadczeniami w tym zakresie z pracownikami przedszkoli i szkół. Narzędziem wspierającym ten proces jest prowadzona przez nauczyciela obserwacja pedagogiczna. Powinna ona stanowić punkt wyjścia do projektowania procesu dydaktycznego. Polega ona na celowym, a przede wszystkim świadomym rejestrowaniu zachowania i umiejętności ucznia oraz zjawisk i zdarzeń, w których uczestniczy dane dziecko. Obserwacją nazywamy metodę, której istotną cechą jest nieingerowanie w przebieg badanych zjawisk, ograniczanie się do rejestrowania ich naturalnego przebiegu³⁵. Obserwacja pedagogiczna jest pierwszym etapem interwencji nauczyciela na poziomie przedszkola/szkoły. W trakcie tych działań edukator dokonuje oceny warunków kształcenia i wychowania oraz bieżące go funkcjonowania dziecka, sprawdza postępy w nabywaniu wiedzy i umiejętności w kontekście indywidualnych celów oraz tych sprecyzowanych w programie.

W rozporządzeniu dotyczącym pomocy psychologiczno-pedagogicznej z 2017 roku³⁶ zawarte są kluczowe informacje dotyczące obszarów rozwojowych i poznawczych, które

35 Z. Babska, *Metody badawcze stosowane w psychologii rozwojowej*, [w:] M. Żebrowska, *Psychologia rozwojowa dzieci i młodzieży*, Wydawnictwo PWN, Warszawa 1986, s. 211.

36 Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 9 sierpnia 2017 r. w sprawie zasad organizacji i udzielania pomocy psychologiczno-pedagogicznej w publicznych przedszkolach, szkołach i placówkach, (Dz.U. 2017, poz. 1591), <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU20170001591> [dostęp: 21.08.2022].

powinny być poddawane uważnej obserwacji nauczycielskiej ze względu na całościowy rozwój ucznia. Działanie to polega na rozpoznawaniu i zaspokajaniu indywidualnych potrzeb rozwojowych i edukacyjnych ucznia, a także na ocenie możliwości psychofizycznych ucznia i czynników środowiskowych wpływających na jego funkcjonowanie. Cechy, które są kluczowe z punktu widzenia rzetelności prowadzonej obserwacji pedagogicznej, to:

- **premedytacja** – celem prowadzonej obserwacji jest rozwiązanie ściśle określonego problemu;
- **planowość** – obserwacja musi być prowadzona zgodnie z planem, ukierunkowanym na osiągnięcie wyznaczonego celu;
- **celowość** – uwaga badacza ma się skupić wyłącznie na zjawiskach ważnych z punktu widzenia poznania istoty badanego problemu;
- **aktywność** – umiejętność dokonywania przez badacza selekcji docierających do niego informacji;
- **systematyczność** – wykluczanie przypadkowości oraz obserwowanie danego zjawiska czy osoby wielokrotnie, w różnych warunkach i sytuacjach³⁷.

Wsparciem dla nauczycieli w prowadzonej obserwacji mogą być proponowane *Arkusze dla nauczyciela obserwacji ucznia ze specjalnymi potrzebami edukacyjnymi w szkole ogólnodostępnej*³⁸. Inne darmowe narzędzia dla nauczycieli zostały wskazane w publikacji *Diagnoza specjalnych potrzeb rozwojowych i edukacyjnych dzieci i młodzieży*³⁹.

Edukatorzy prowadzący obserwację pedagogiczną mogą również w swojej pracy wykorzystywać następujące narzędzia i metody:

- zadania diagnozujące – mogą one być gotowymi narzędziami proponowanymi np. przez wydawnictwa, jak i samodzielnie opracowanymi materiałami (mogłoby to stać się zadaniem SCWEW). Celem ich wykorzystania jest przyjrzenie się poziomowi rozwoju uczniów, ich samodzielności w działaniu, strategii radzenia sobie z trudnościami i wymaganiami. W przypadku takich form oceny uczniów należy pamiętać, że nie mogą one podlegać liczbowej ocenie postępów;
- analiza prac uczniowskich w postaci prac domowych, prac wykonywanych na lekcji, sprawdzianów, innych zleconych przez nauczyciela;
- prowadzenie rozmów z uczniami;
- spotkania z rodzicami w celu dokonania wstępnego rozpoznania lub pogłębienia wiedzy na temat przyczyn problemów;

37 J. Sztumski, *Wstęp do metod i technik badań społecznych*, Wydawnictwo Naukowe „Śląsk”, Katowice 2005.

38 J. Rafał-Łuniewska, *Arkusze dla nauczyciela do obserwacji ucznia ze specjalnymi potrzebami edukacyjnymi w szkole ogólnodostępnej*, www.ore.edu.pl [dostęp: 01.06.2022].

39 *Diagnoza specjalnych potrzeb rozwojowych i edukacyjnych dzieci i młodzieży*, red. K. Krakowiak, Wydawnictwo ORE, Warszawa 2017.

- analiza przekazanych przez rodziców dokumentów o charakterze medycznym lub innym diagnostycznym.

Mówiąc o rzetelności prowadzonej obserwacji pedagogicznej, należy się również odnieść do kontekstu wpływu środowiska na funkcjonowanie ucznia. Pomocne w tym obszarze są informacje pozyskane na spotkaniach z rodzicami, ale również rozmowy i wywiady z innymi nauczycielami, w tym specjalistami mającymi kontakt z dzieckiem. Takie podejście poszerza obraz sytuacji dziecka.

Uwzględniając potrzeby nauczycieli w procesie wspierania ich w prowadzeniu obserwacji pedagogicznej, w tym formułowaniu wniosków, przydatne jest wsparcie specjalistyczne pracowników SCWEW, które może być realizowane np. w formie indywidualnych i grupowych konsultacji. Poniżej propozycja scenariusza spotkania konsultacyjnego dotyczącego prowadzonej przez nauczyciela obserwacji pedagogicznej:

1. Wywiad dotyczący ucznia/uczniów, analiza poszczególnych sfer rozwoju, mocnych stron dziecka, zaobserwowanych trudności itd.
2. Opracowanie arkusza obserwacji ukierunkowanej na ucznia/uczniów zgodnie ze zdefiniowanymi przez nauczyciela potrzebami.
3. Ustalenie czasu prowadzonej przez nauczyciela obserwacji.
4. Ustalenie kolejnego spotkania w celu dokonania analizy prowadzonej obserwacji pedagogicznej.
5. W razie pojawiania się wątpliwości dotyczących zaobserwowanego zachowania, możliwość zorganizowania obserwacji wspierającej.
6. Wsparcie w opracowaniu opinii związanej z dalszymi potrzebami diagnostycznymi w poradni psychologiczno-pedagogicznej.

W tym miejscu należy również wspomnieć o ocenie funkcjonalnej, która (zgodnie z planowanymi zmianami w zakresie edukacji włączającej) będzie realizowana przez nauczycieli. Celem tej oceny jest wieloaspektowe spojrzenie na dziecko w obszarach związanych z zasobami i trudnościami, uwzględniając jednocześnie wpływ środowiska zewnętrznego. Ocena funkcjonalna ma być procesem ciągłym, wspierającym w planowaniu skutecznego procesu edukacyjnego, dostosowanego do możliwości i potrzeb ucznia. Interdyscyplinarne podejście służy utrzymaniu w klasie przyjaznego klimatu.

Diagnoza psychologiczno-pedagogiczna

Kolejnym etapem mającym na celu pogłębienie wiedzy o dziecku, a więc także opracowanie pełnej diagnozy funkcjonalnej, są działania specjalistów dokonywane w poradni psychologiczno-pedagogicznej. Prowadzona diagnoza jest zorientowana na zapewnienie w szkole warunków umożliwiających każdemu udział w procesie uczenia się i wychowania. W odniesieniu do zapisów rozporządzenia, warto zwrócić uwagę, że odchodzi

się od koncentracji jedynie na deficytach i trudnościach na „rzecz wielowymiarowego i holistycznego gromadzenia informacji o biologicznych, poznawczych i społeczno-emocjonalnych aspektach funkcjonowania dziecka oraz czynnikach w środowisku przedszkolnym lub szkolnym”⁴⁰.

Dobra praktyka w zakresie obszarów diagnozy pedagogicznej została wskazana przez M. Czarnocką, zasadne jest zatem w tym procesie przeanalizowanie sytuacji przez pryzmat wskazanych poniżej punktów:

- rozpoznanie u dziecka dysharmonii rozwojowych, w tym trudności uwarunkowanych stanem zdrowia,
- indywidualne możliwości psychofizyczne,
- analizę i ocenę gotowości dziecka do podjęcia nauki,
- trudności w uczeniu się i ocenę ich skutków dla funkcjonowania dziecka,
- przyczyny niepowodzeń edukacyjnych lub trudności w funkcjonowaniu, deficyty kompetencji i zaburzeń sprawności językowych,
- ryzyko wystąpienia specyficznych trudności w uczeniu się,
- mocne strony, predyspozycje zainteresowania i uzdolnienia,
- indywidualne potrzeby rozwojowe i edukacyjne,
- trudności w zakresie włączenia ucznia w zajęcia przedszkolne lub szkolne
- predyspozycje w zakresie wyboru kierunku kształcenia i zawodu.
- czynniki środowiskowe wpływające na funkcjonowanie dziecka⁴¹.

Kierunek, w jakim zmierza się w modelu biopsychospołecznym diagnozy funkcjonalnej prowadzonej m.in. w poradni, to wnikliwa analiza funkcjonowania dziecka w oparciu o informacje z różnych źródeł. Osoby dokonujące rozpoznania to: nauczyciel, psycholog, logopeda, inni specjaliści, rodzic oraz rówieśnicy. Działania realizowane są w warunkach i środowisku sprzyjającym dziecku i mają charakter pozytywny, czyli koncentrujący się na potencjale ucznia, jego obszarach do rozwoju oraz mocnych stronach. Podejście funkcjonalne w aspekcie oceny badanego ma charakter profilowy⁴². Dzięki temu można przedstawić poziom rozwoju badanych kompetencji, umiejętności i funkcji. Diagnoza psychologiczno-pedagogiczna, realizowana przy ścisłej współpracy ze szkołą, ma wspierać planowanie procesu dydaktycznego dostosowanego do potrzeb ucznia. Dzięki pełnej diagnozie szkoła we współpracy z SCWEW szybciej może zaproponować wsparcie uczniom, rodzicom i nauczycielom w organizacji bezpośredniej pomocy.

⁴⁰ *Edukacja włączająca w przedszkolu i szkole*, red. I. Chrzanowska, G. Szumski, *op. cit.*

⁴¹ *Ibidem*, s. 167.

⁴² T. Knopik, U. Oszwa, E. Domagała-Zyśk, *Diagnoza funkcjonalna jako standard pomocy psychologiczno-pedagogicznej – od założeń do praktyki diagnostyczno-terapeutycznej*, „Kwartalnik Pedagogiczny” 2019, nr 2(252), s. 168.

Obserwacja wspierająca jako element współpracy SCWEW i placówki

Jednym z zadań SCWEW jest prowadzenie obserwacji wspierającej. Wskazana forma współpracy może być dla nauczyciela istotnym elementem wsparcia. Po pierwsze będzie służyła refleksji nad swoją pracą w celu jej doskonalenia i rozwoju zawodowego. Może być również pomocna ze względu na ogląd klasy przez specjalistę. Zgodnie z definicją zawartą w modelu:

Obserwacja wspierająca to wariant obserwacji, podczas, której nauczyciele/specjaliści ze SCWEW obserwują zajęcia/lekcje prowadzone przez nauczycieli przedszkola/szkoły ogólnodostępnej (i odwrotnie) i przekazują uwagi dotyczące procesu uczenia się, procesu nauczania, reakcji na trudności dzieci/uczniów w uczeniu się oraz na inne pojawiające się zaburzenia w zakresie funkcjonowania i relacji występujące w grupie/klasie zróżnicowanej⁴³.

Obserwacja wspierająca wpisuje się w proces przygotowania nauczyciela do pracy za pomocą uniwersalne projektowania w edukacji, stosowania racjonalnych dostosowań i modyfikacji oraz udoskonalania tego modelu. Poniżej propozycja przykładowych obszarów obserwacji wspierającej, które mogą być pomocne w planowaniu działań we współpracy z nauczycielami szkół ogólnodostępnych.

Obszar obserwacji 1 – Proces uczenia się nauczania:

- przedstawienie przez nauczyciel celów lekcji i kryteriów sukcesu w języku zrozumiałym dla każdego ucznia (klasa zróżnicowana, element UDL);
- stosowanie **informacji zwrotnej przez nauczyciela oraz informacji zwrotnej rówieśniczej** (element UDL w zakresie oceniania uczniów służącego ich rozwojowi);
- różnorodność stosowanych metod i technik, np. **pracy w grupach** (element UDL tworzenia środowiska współpracy);
- **sposób indywidualizacji** procesów nauczania i uczenia się (element UDL indywidualizacja procesów w klasie zróżnicowanej);
- **jakości i monitorowanie realizacji zadań**, planowanych w procesie uczenia się uczniów,
- stosowania uniwersalnego projektowania (np. analiza opracowanych i wykorzystywanych w czasie lekcji materiałów dydaktycznych, ich dostępności dla uczniów);
- spełniania potrzeb uczniów ze zróżnicowanymi potrzebami edukacyjnymi.

⁴³ Model Funkcjonowania Specjalistycznych Centrów Wspierających Edukację Włączającą, oprac. A. Pietryka i in., op. cit.

Obszar obserwacji 2 – Trudności dzieci w uczeniu się:

- stosowanie racjonalnych modyfikacji;
- moderowanie procesu dydaktycznego z uwzględnieniem bieżących trudnych sytuacji.

Obszar obserwacji 3 – Klimat uczenia się i relacje:

- tworzenie sytuacji sprzyjających wzajemnej pomocy między uczniowskiej;
- tworzenie sytuacji rotacji uczniów w grupach, sprzyjających wzajemnemu uczeniu się;
- otwartość nauczyciela, gotowość do podejmowania interwencji w trudnych sytuacjach.

Przykładowy arkusz do prowadzenia obserwacji wspierającej powinien uwzględniać temat lekcji, klasę, w której jest prowadzony, datę obserwowanych zajęć, obszar obserwacji. Poniżej propozycja wraz z sugestiami dotyczącymi wymaganych elementów.

Obszar obserwacji: Proces uczenia się i nauczania. Różnorodność stosowanych metod i technik, np. **pracy w grupach** (element UDL tworzenia środowiska współpracy). **Sposób indywidualizacji** procesów nauczania i uczenia się (element UDL indywidualizacja procesów w klasie zróżnicowanej). Działania nauczycieli stymulujące aktywności uczniów na zajęciach i indywidualizację procesów (Jakie aktywności uczniów na zajęciach aranżuje/ wyzwała nauczyciel? Co robią uczniowie na zajęciach?)

Nauczyciel obserwujący zaznacza elementy zaobserwowane, zgodne ze wskazanym powyżej obszarem obserwacji. Przykłady zachowania dzieci:

- demonstrują wiedzę i umiejętności, z którymi przyszli na zajęcia;
- demonstrują wiedzę i umiejętności, które zdobyli podczas zajęć;
- słuchają nauczyciela;
- pracują indywidualnie;
- pracują w parach;
- pracują w grupach;
- pracują zbiorowo;
- uczą się od siebie nawzajem;
- dyskutują;
- eksperymentują;
- wykonują doświadczenie/doświadczenia;
- rozwiązują zadania na tablicy;
- majsterkują z wykorzystaniem gotowych zestawów edukacyjnych;
- majsterkują z wykorzystaniem niestandardowych materiałów;
- rozwiązują łamigłówki, krzyżówki, quizy itp.;
- oglądają materiał filmowy, animację lub prezentację multimedialną;
- słuchają muzyki;
- pracują z wykorzystaniem zasobów sieci www;

- wykonują ćwiczenia na tablicy interaktywnej;
- wykorzystują swoje telefony;
- pracują na tabletach;
- są w ruchu, przemieszczają się;
- zadają pytania nauczycielowi;
- zadają pytania rówieśnikom;
- odpowiadają na pytania nauczyciela;
- odpowiadają na pytania rówieśników;
- samodzielnie konstruują wypowiedzi ustne;
- samodzielnie tworzą notatkę z zajęć;
- tworzą notatkę w formie map myśli, rysunków itp.;
- grają w gry planszowe, karciane itp.;
- grają w edukacyjne gry multimedialne;
- wypowiadają własne zdanie;
- ustalają wspólne stanowisko/odpowiedź na pytanie;
- dokonują samooceny;
- przekazują informację zwrotną rówieśnikom;
- inne (jakie?).

Przykłady pytań o motywowanie uczniów przez nauczyciela:

- Jakie działania nauczyciela zwiększają aktywność uczniów?
- W jaki sposób manifestuje się pozytywny odbiór proponowanych aktywności?
- Jakie działania podejmuje nauczyciel, gdy spada aktywność klasy?

Powyższy arkusz inspirowany jest narzędziami wykorzystywanymi do prowadzenia obserwacji w projekcie Świętokrzyskiego Centrum Doskonalenia Nauczycieli w Kielcach „Kultura uczenia się”⁴⁴. Stanowi punkt wyjścia do wspólnej analizy procesów zachodzących w klasie w wyznaczonych obszarach. Kolejnymi krokami w działaniach związanych z obserwacją wspierającą jest ustalenie zasad prowadzonej obserwacji i rozmowa po obserwacji.

Zadania obserwowanego i obserwującego:

- wspólne ustalenie przez obie strony obszaru do obserwacji;
- monitorowanie przez obserwatora konkretnych, ustalonych wcześniej elementów, np. wzajemnych relacji uczniów, współpracy uczniów i metody ich pracy, jasności komunikatów wydawanych przez nauczyciela;

⁴⁴ Arkusz obserwacji Świętokrzyskiego Centrum Doskonalenia Nauczycieli w Kielcach w ramach projektu „Kultura uczenia się” 2019/2020, <https://www.scdn.pl/projekty/projekty-krajowe/142-projekt-kultura-uczenia-sie> [dostęp: 03.11.2022].

- tworzenie notatek na wcześniej przygotowanym arkuszu obserwacji, obserwacja koncentrująca się na faktach.

Rozmowa po obserwacji:

1. refleksja nauczyciela o mocnych stronach zajęć po ich zrealizowaniu;
2. pozytywna informacja zwrotna, opierająca się na tym, co było dobre w lekcji;
3. przedstawienie propozycji modyfikacji przez obserwatorów;
4. wybór modyfikacji wraz z uzasadnieniem.

Powyższe działania mają na celu jak najlepsze przygotowanie procesów kształcenia uczniów o zróżnicowanych potrzebach rozwojowych i edukacyjnych. Stanowią ważny element w procesie przygotowania do pracy z klasą zróżnicowaną i prowadzenia oceny funkcjonalnej.

Uniwersalne projektowanie w edukacji

Słowo uniwersalny może sugerować, że *universal design for learning* polega na znalezieniu jednego sposobu nauczania wszystkich uczniów. W rzeczywistości przyjmuje odwrotne podejście. Aby zrozumieć, czym jest uniwersalne UDL, warto najpierw wiedzieć, czym nie jest. Celem UDL jest wykorzystanie różnorodnych metod nauczania, aby unikać barier w uczeniu się oraz zmotywować uczniów do nauki. UDL przynosi korzyści wszystkim uczącym się, ponieważ model ten cechuje się możliwością dostosowania do mocnych stron i potrzeb każdej osoby.

W oparciu o badania neurologiczne i podstawowe sieci mózgowe, UDL opiera się na trzech kluczowych zasadach, które są podstawą uczenia się:

1. wiele sposobów zaangażowania;
2. wiele sposobów reprezentacji;
3. wiele sposobów działania i ekspresji⁴⁵.

Innymi słowy, UDL prowadzi nauczycieli do:

- korzystania z różnych sposobów angażowania uczniów, czyli motywację, koncentrację, otwartość;
- przekazywania treści lekcji w różnych formatach, takich jak filmy, diagramy, modele, mapy myśli;
- korzystania z różnych rodzajów oceniania, np. stosowanie samooceny uczniowskiej czy oceny koleżeńskiej;
- budowanie samodzielności w działaniu, udzielanie wsparcia uczniom tego potrzebującym.

Wsparcie specjalistów SCWEW na poziomie diagnozy środowiska edukacyjnego w obszarze UDL

W sprawie analizy procesu edukacyjnego pod kątem uniwersalnego projektowania, proponuje się rozpocząć od wywiadu określającego, jaka jest świadomość procesów związanych z UDL oraz jakie działania w placówce są już realizowane. Poniżej propozycje pytań we wskazanych powyżej obszarach:

- Czy zdiagnozowane są potrzeby uczniów w danej grupie?
- Jakie metody zaangażowania są stosowane podczas lekcji?

⁴⁵ Universal Design for Learning Guidelines, CAST Professional Publishing, Wakefield (MA) 2018, <https://udl-guidelines.cast.org/more/downloads> [dostęp: 21.08.2022].

- W jaki sposób dochodzi do różnicowania metod angażujących?
- Jakie zachowania uczniów wskazują na skuteczność dobieranych metod?
- Jakie formy przekazywania wiedzy są stosowane?
- Po czym poznaje się, że te formy są skuteczne?
- Jakie metody oceniania są stosowane?
- Na czym polega modyfikacja oceniania do uczniów ze zróżnicowanymi potrzebami edukacyjnymi?
- W jaki sposób zaprojektowana jest przestrzeń uczenia?

Wstępna analiza pozwoli zorientować się, czy w procesie edukacyjnym stosowane są zasady uniwersalnego, racjonalne dostosowań i modyfikacje.

Uniwersalne projektowanie w edukacji – zasady szczegółowe

Oprócz opisanych powyżej trzech reguł podstawowych, w projektowaniu uniwersalnym stosowane powinny być zasady szczegółowe. Píše o nich E. Domagała-Zyśk, wskazując następujące cechy:

1. **Równość w dostępie** – określa, że każdy uczeń, bez względu na jego funkcjonowanie w różnych sferach, ma prawo do dostępu do edukacji o jednakowej jakości. Należy zapewnić każdemu uczniowi możliwość korzystania z materiałów dydaktycznych, niosących tę samą wartość edukacyjną. Gdy to konieczne, należy również zapewnić tzw. alternatywny dostęp, np. zamiast tekstu czytanego dać uczniowi możliwość wystuchania treści.
2. **Elastyczność** – charakteryzuje się możliwością wykonania działań w zgodzie z indywidualnym tempem pracy, możliwościami komunikacyjnymi, sposobem reprezentacji.
3. **Intuicyjność użycia** – możliwość wykorzystania zasad ETR, stosowanie języka zrozumiałego dla wszystkich. Bez względu na posiadane przez ucznia umiejętności, nie wyklucza się go z uczestnictwa.
4. **Dostępność informacji** – zakłada, że materiał jest dostępny dla każdego, także osób z trudnościami w zakresie percepcji słuchowej czy wzrokowej. Przekazywane treści powinny być poukładane od informacji łatwych do trudniejszych.
5. **Tolerancja na błędy** – charakteryzuje się taką pracą nauczyciela z uczniami, która w sposób planowany i w pełni bezpieczny pozwala uczniom na popełnianie błędów. Wskutek takich oddziaływań, uczniowie uczą się formułować poprawne wnioski. Uczestnicy wskazanych sytuacji dydaktycznych rozwijają również krytyczne myślenie.
6. **Niski poziom wysiłku fizycznego** – proponowany środek dydaktyczny powinien być skonstruowany tak, by nie powodować zmęczenia u ucznia (np. karta pracy w jaskrawych kolorach może powodować dyskomfort u uczniów ze spektrum autyzmu).

7. **Dostępność przestrzenna** – zakłada możliwości korzystania z przestrzeni przez wszystkich jej użytkowników, bez względu na trudności z poruszaniem się, wzrost itp.⁴⁶.

Zadanie dla SCWEW w zakresie zasad szczegółowych UDL

Warto, aby przedstawiciel SCWEW zapoznał nauczyciela z powyższymi zasadami. Mogą wspólnie zastanowić się, czy te zasady są stosowane w placówce, w której uczy nauczyciel. Odnosząc się do procesu dydaktycznego, można zaproponować nauczycielowi dokonanie samooceny działań. Poniżej przykład odnoszący się do praktyki.

Przykład: do jednej klasy uczęszcza uczeń słabowidzący i uczeń ze spektrum autyzmu.

Sytuacja dydaktyczna: Nauczyciel podczas pracy na lekcji zaplanował przeprowadzenie doświadczenia, wykorzystanie kart do pracy indywidualnej, pracę w grupach nad podsumowaniem samodzielnie opracowanych wniosków, prezentację efektów pracy w grupach przez uczniów.

Równość w dostępie:

- umożliwienie odsłuchania tekstu czytanego dla ucznia słabowidzącego;
- karta pracy dostosowana do trudności ucznia ze spektrum autyzmu (krótkie polecenia, stwierdzenia naprowadzające, pytania o konkrety, określona struktura graficzna karty).

Elastyczność użycia:

- zadania na karcie pracy ucznia ze spektrum autyzmu sformułowane tak, by nie wymagały wydłużenia czasu pracy;
- uczniowie mają możliwość samodzielnie wybrać sposób prezentacji efektów swojej pracy.

Intuicyjność użycia:

- karty pracy przygotowane wg. znanego wzoru, takie same dla każdego ucznia (dostosowana treść, nie forma);
- stałe ustawienie sali lekcyjnej umożliwiające pracę w grupach.

Dostępność przestrzenna:

- przeprowadzanie doświadczenia w miejscu dobrze widocznym dla każdego ucznia. Zadbanie, aby uczeń słabowidzący znajdował się jak najbliżej doświadczenia,

⁴⁶ E. Domagała-Zyśk, *Projektowanie uniwersalne w edukacji osób z wadą słuchu*, [w:] *Z problematyki teatrologii i pedagogiki*, red. M. Nowak, E. Stoch, B. Borowska, Wydawnictwo KUL, Lublin 2015.

z zachowaniem zasad bhp, o których więcej w rozdziałach 3 i 4 Planowanie pracy z klasą zgodne z zasadami UDL.

Planując działania dydaktyczne, proponuje się rozpocząć od przyjrzenia się pracy nauczyciela, uwzględniając trzy zasady UDL opisane poniżej. Aby to zrobić np. w formie konsultacji można przedstawić nauczycielowi zalecane działania, a następnie na podstawie odpowiedzi poszukać obszarów do rozwoju, w celu udoskonalania procesów edukacyjnych.

Analiza lekcji

W odniesieniu do planowania lekcji, podążając za zasadami UDL, można odnieść się do trzech głównych zasad:

- zapewnienie wielu środków zaangażowania (nauka „dlaczego”);
- zapewnienie wielu środków reprezentacji (nauka „co”);
- zapewnienie wielu środków działania i ekspresji (nauka „jak”)⁴⁷.

Poniżej zaprezentowano kroki do wspólnej analizy lekcji z nauczycielem pod kątem trzech zasad uniwersalnego projektowania, zaczerpniętych z witryny A NSW Government Website – Education⁴⁸. Tekst stanowi tłumaczenie ze wskazanej strony (materiał Uznanie autorstwa 4.0 Międzynarodowe (CC BY 4.0))

Zasada 1. Zapewnij wiele sposobów zaangażowania (nauka „dlaczego”). Stymuluj zainteresowanie i motywację do nauki. Osoby rozpoczynają naukę z różnymi zdolnościami i zaangażowaniem. Zapewnij uczniom możliwości zaangażowania się na różne sposoby, np. stwórz uczniom różne możliwości uzyskania oceny z aktywności, nie tylko poprzez podniesienie ręki i zabranie głosu w klasie.

Pomyśl:

- Jak mogę zaangażować i zmotywować każdego ucznia do nauki?
- Jak mogę wykorzystać zainteresowania ucznia, aby zwiększyć jego zaangażowanie w naukę?
- Jak mogę promować niezależność i pewność siebie wśród uczniów?
- Czy zasoby uczniów są widoczne w postaci mocnych stron ucznia?

⁴⁷ A. Meyer, D.H. Rose, D. Gordon, (2014), *Universal design for learning: Theory and Practice*, CAST Professional Publishing, Wakefield (MA) 2014.

⁴⁸ Universal Design for Learning planning tool, A NSW Government Website – Education, <https://education.nsw.gov.au/teaching-and-learning/learning-from-home/teaching-at-home/teaching-and-learning-re-sources/universal-design-for-learning#tabs2> [dostęp: 25.06.2022]

- Do jakich zasobów uwzględniających wspieranie procesów edukacyjnych i wsparcia uczeń ma dostęp w środowisku domowym?
- Czy wiem, który sposób nauki jest najefektywniejszy dla moich uczniów?

Zasada 2. Zapewnij wiele sposobów reprezentacji treści (nauka „co”). Zaprezentuj wiedzę na różne sposoby. Poszczególne osoby będą postrzegać informacje w zależności od indywidualnych profili i potrzeb. Zapewnij uczniom wiele sposobów dostępu do materiałów. Możesz np. zaproponować tekst do przeczytania lub film do obejrzenia.

Pomyśl:

- Co zrobić, aby każdy uczeń mógł uczyć się jak najlepiej?
- Czy udostępniam materiał edukacyjny w formie dostępnej i umożliwiającej każdemu uczniowi i zrozumienie treści?
- Czy każdy uczeń może korzystać do materiałów edukacyjnych? Jak mogę zwiększyć ich dostępność?
- Czy każdy uczeń może pracować samodzielnie?
- Czy uczniowie czerpią wiedzę ze wskazanych zadań? Czy są one wartościowe?
- Czy moje oczekiwania wobec uczniów są dla nich jasne? Czy uczniowie znają kryteria oceniania?
- Jak uczniowie wiedzą, gdzie szukać pomocy w przypadku wystąpienia trudności?

Zasada 3. Zapewnij wiele środków działania i ekspresji w procesie uczenia się (nauka „jak”). Zróżnicuj sposoby prezentowania przez uczniów zdobytej wiedzy. Poszczególne osoby różnią się zdolnością do wykonania określonej aktywności w klasie. Daj uczniom wybór, w jaki sposób mogą wykazać się wiedzą na temat omawianego tematu. Upewnij się, że oceny są zgodne z wyartykułowanymi celami uczenia się, a warunki w klasie nie przeszkadzają dzieciom w daniu odpowiedzi.

Pomyśl:

- **Jak każdy uczeń może zaprezentować swoją wiedzę?**
- Jak sprawdzić, czy każdy uczeń zrozumiał treść lekcji?
- W jaki sposób mogę ocenić postęp każdego ucznia w nauce?
- Skąd będę wiedzieć, czy każdy uczeń osiągnął cele lekcji?
- Po czym poznam, że każdy uczeń ma możliwość odpowiadania, wyrażania myśli i pomysłów?
- Jakich narzędzi mogę użyć, aby pomóc uczniom prezentować swoją wiedzę?

Pomocne w zrozumieniu zasad UDL może być również wykonanie listy z pytaniami i odpowiedziami. Będzie ona punktem wyjścia do dyskusji na temat obecnego stanu inkluzywności nauki i przyszłych celów nauczyciela.

Aby wesprzeć nauczyciela i wskazać mu kierunki działań, proponuje się zapoznanie z wytycznymi UDL. Ogólne wskazówki dotyczące projektowania uniwersalnego w edukacji zostały przetłumaczone i zamieszczone w serii naukowej FRSE Edukacja włączająca w przedszkolu i szkole⁴⁹. Rady zostały podzielone na trzy obszary, zgodnie z zasadami UDL: **zapewnianie zróżnicowanych sposobów prezentowania treści, zapewnianie wielu możliwości działania i ekspresji, zapewnianie wielu sposobów angażowania**. Każdy z obszarów został uszczegółowiony, by dać nauczycielom wskazówkę, jak uwzględniać w planach zajęć zróżnicowane potrzeby uczniów.

Poniżej zaproponowano rozwiązania, które mogą stanowić uszczegółowienie wytycznych:

I. „Zapewnij zróżnicowane sposoby prezentowania treści”⁵⁰.

1. Umożliwaj wybór w zakresie percepcji: 1.1. Zapewnij możliwości dostosowań w zakresie wzrokowego odbioru informacji, 1.2. Udostępnij alternatywę dla treści dźwiękowych, 1.3. Udostępnij alternatywę dla treści wizualnych⁵¹.

Propozycje: Zapewnienie możliwości zapoznania się z tematem poprzez tekst czytany, obraz prezentujący temat, wykorzystanie narzędzi odczytujących tekst np. narzędzia Google w smartfonach, wspólne czytanie koleżeńskie. W wypadku obrazków, grafik proponuje się teksty alternatywne. Wykorzystanie wizualnych diagramów, wykresów, zapisów muzyki lub dźwięku. Pisemne transkrypcje filmów. Modele przestrzenne do prezentacji treści.

2. Zapewnij różne możliwości w zakresie języka, wyrażeń matematycznych i symboli: 2.1. Wyjaśniaj słownictwo i symbole, 2.2. Objaśniaj składnię i strukturę tekstu, 2.3. Wspieraj odczytywanie tekstu, notacji matematycznej i symboli, 2.4. Zachęcaj do rozwijania komunikacji międzyjęzykowej, 2.5. Wykorzystuj różne media do ilustrowania treści⁵².

Propozycje: Teksty łatwe do czytania ETR. Używanie wyrazów powszechnie zrozumiałych. Przy wyjaśnianiu terminów podawać przykłady, zwłaszcza dobrze

49 K. Cichońska-Segiet, P. Mostowski, P. Rutkowski, *Uniwersalne projektowanie zajęć jako droga do zaspokajania zróżnicowanych potrzeb edukacyjnych*, op. cit., s. 210.

50 *Ibidem*.

51 *Ibidem*.

52 *Ibidem*.

znane z codziennego życia. Symbole graficzne z alternatywnymi opisami tekstowymi. Nawiązywanie do wiedzy podstawowej. Zamiana tekstu na mowę.

3. Zapewnij różne możliwości w zakresie rozumienia: 3.1. Aktywizuj i poszerzaj wiedzę ogólną, 3.2. Podkreślaj wzorce, najważniejsze cechy, nadrzędne idee i istniejące relacje, 3.3. Udzielaj wskazówek dotyczących przetwarzania i wizualizacji i informacji oraz operowania nimi⁵³.

Propozycje: Podkreślanie kluczowych elementów w tekstach i zadaniach. Używanie wskazówek, zwracających uwagę na najważniejsze elementy. Odwołania do treści już nauczonych, łączenie nowych informacji z wcześniejszą wiedzą. Stosowanie wizualizacji, metod aktywnego słuchania, np. parafrazy.

II. „Zapewnij wiele możliwości działania i ekspresji”⁵⁴.

4. Dawaj wybór w zakresie fizycznego działania: 4.1. Różnicuj metody reagowania i nawigowania, 4.2. Optymalizuj dostęp do narzędzi i technologii wspomagających⁵⁵.

Propozycje: Zapewnienie dostępu do różnych opcji korzystania z wiedzy, np. możliwość wykorzystania telefonów komórkowych, tabletów czy komputerów. Różne możliwości znaczenia ważnych elementów wiedzy, np. kolorowe karteczki, znaczniki, markery.

5. Zapewnij zróżnicowane możliwości ekspresji i komunikacji: 5.1. Korzystaj z różnych mediów do komunikacji, 5.2. Korzystaj z różnych narzędzi do tworzenia i łączenia komunikatów, 5.3. Rozwijaj umiejętności na podstawie praktyki⁵⁶.

Propozycje: Wykorzystanie do nauki technologii informacyjno-komunikacyjnej, np. prezentacji. Nagrywanie filmów, tworzenie plakatów i komiksów, budowanie portfolio. Pomoc między rówieśnikami jako pierwszy poziom interwencji w przypadku trudności.

6. Zapewnij różne możliwości w zakresie funkcji wykonawczych: 6.1. Udzielaj wskazówek dotyczących właściwego wybierania celów, 6.2. Wspieraj rozwijanie strategii

53 *Ibidem.*

54 *Ibidem.*

55 *Ibidem.*

56 *Ibidem.*

i planowanie, 6.3. Pomagaj w zarządzaniu informacją i zasobami, 6.4. Zwiększaj możliwość monitorowania postępów⁵⁷.

Propozycje: Cele i kryteria sukcesu powinny znajdować się w widocznym miejscu. Tworzenie list kontrolnych. Wyznaczanie celów długoterminowych i dzielenie ich na krótkoterminowe. Zadawanie pytań w celu monitorowania działań. Wykorzystywanie szablonów służących autorefleksji. Stosowanie zróżnicowanych modeli strategii samooceny (np. odgrywanie ról, przeglądy wideo, informacje zwrotne od rówieśników).

III. „Zapewnij wiele sposobów zaangażowania”⁵⁸.

7. Stwarzaj warunki do rozbudzania zainteresowania: 7.1. Wspieraj indywidualne wybory i autonomię, 7.2. Dbaj o istotność, wartościowość i autentyczność, 7.3. Minimalizuj zagrożenia i dystraktory⁵⁹.

Propozycje: Przeprowadzenie wśród uczniów ankiety badającej ich zainteresowania i mocne strony. Korzystanie z różnych metod pracy, np. PBL (nauczanie problemowe), nauczanie przez doświadczanie, odwrócona lekcja. Zaangażowanie uczniów w wyznaczanie sobie indywidualnych celów. Akceptujący i wspierający klimat w klasie. Praca według ustalonej rutyny. Symetryczne zaangażowanie wszystkich uczestników.

8. Zapewnij możliwość trwałego wysiłku i budowania wytrwałości: 8.1. Uwydatniaj cele i zadania, 8.2. Optymalizuj wyzwania przez różnicowanie oczekiwań i dostępnych zasobów, 8.3. Wspieraj współpracę i twórz społeczność, 8.4. Zwiększaj liczbę informacji zwrotnych⁶⁰.

Propozycje: Prezentacja celów lekcji i kryteriów osiągnięcia sukcesu zrozumiałych dla ucznia. Zadania proponowane uczniom powinny stanowić dla nich wyzwanie, nie mogą być zbyt łatwe ani zbyt trudne. Stosowanie informacji zwrotnej ze strony nauczyciela i rówieśników. Praca w grupach. Tworzenie społeczności uczącej się poprzez wzajemne poznanie mocnych stron.

57 *Ibidem.*

58 *Ibidem.*

59 *Ibidem.*

60 *Ibidem.*

9. Zapewnij warunki samoregulacji: 9.1. Promuj motywujące oczekiwania i przekonania, 9.2. Wspieraj indywidualne umiejętności i strategie rozwiązywania problemów, 9.3. Zachęcaj do samooceny i autorefleksji⁶¹.

Propozycje: Checklisty jako element pracy uczniów, pokazujący etapy realizacji działań. Koleżeńska informacja zwrotna. Stosowanie pozytywnych wzmocnień. Stosowanie wspomaganego mistrzostwa (*guided mastery*) poprzez budowanie poczucia sprawczości i skuteczności. Zadawanie uczniom pytań zamiast dawania rozwiązań. Decydowanie przez uczniów, czego chcą się uczyć.

Doposażenie, podręczniki i pomoce dydaktyczne – wsparcie oferowane przez SCWEW

Jednym z zadań SCWEW jest prowadzenie działalności związanej z wypożyczaniem sprzętu specjalistycznego. Ekspert ds. technologii wspomagających ma wspierać w doborze adekwatnego sprzętu i nauczać jego instruktą.

Rolą specjalistów pracujących w SCWEW jest również wsparcie nauczycieli w doborze podręczników, przygotowania materiałów, wykorzystania pomocy dydaktycznych.

Podręczniki i materiały dydaktyczne

Nauczyciel planujący pracę z klasą w oparciu o UDL powinien zwrócić uwagę na dobór takich podręczników i materiałów dydaktycznych, które dają możliwość dostosowania do szerokiej grupy uczniów. Nauczyciel powinien mieć dostęp do treści umożliwiający np. przygotowanie dostosowanych wydruków. Zgodnie ze wskazówkami zawartymi w artykule *Projektowanie uniwersalne w edukacji* E. Domagała-Zyśk, tekst może być wydrukowany:

- „czcionką powiększoną,
- czcionką o innym, łatwiejszym w percepcji kroju,
- czcionką w innym kolorze,
- w innym stosunku kontrastu czcionki i tła (co jest ważne np. dla uczniów z nasiloną dysleksją, którym czytanie ułatwia tło pastelowe),
- z zastosowaniem większych odstępów między liniami i literami”⁶².

Warto także zwrócić uwagę na sposób prezentowania tekstu w podręczniku:

- „tekst powinien być tak przygotowany, aby możliwe było jego odstuchiwanie przez osoby z dysfunkcją wzroku np. norma WCAG.

⁶¹ *Ibidem*.

⁶² E. Domagała-Zyśk, *Projektowanie uniwersalne w edukacji. Metody nauczania*, „Życie szkoły” 2019, nr 50.

- ilustracje powinny mieć związek z tekstem i wspomagać jego rozumienie. Tekst i ilustracja powinny być osobno. Tekst nie powinien znajdować się na ilustracji. Tekst nie powinien także być umieszczony na wielobarwnym tle – utrudnia to jego percepcję, np. dla uczniów ze spektrum autyzmu.

Podręcznik nie powinien być drukowany na papierze błyszczącym, kredowym, odbijającym światło – utrudnia to jego czytanie osobom z wadami wzroku i powoduje szybkie męczenie się”⁶³.

Pomoce dydaktyczne

Jednym z ważnych elementów kształcenia są pomoce dydaktyczne. Aktualnie na rynku istnieje wiele firm zajmujących się sprzedażą materiałów, mających wesprzeć pracę nauczycieli. Dobierając treści pomocnicze, warto spojrzeć na nie również przez pryzmat UDL. W wyborze należy kierować się nie tylko walorami estetycznymi, ale również zwrócić uwagę na czytelność.

W przypadku dzieci niewidomych czy niesłyszących istotne jest nie tylko wsparcie nauczycieli, ale także umiejętność odpowiedniego doboru i adaptacji pomocy dydaktycznych. Brajlowskie atlasy i wypukłe mapy dla dzieci niewidomych mogą znacząco wspomóc naukę geografii, biologii czy historii. Mówiące kalkulatory będą bardzo przydatne na lekcjach matematyki. Dla ucznia, a dla ucznia niewidomego w szczególności, kolosalne znaczenie ma bezpośredni kontakt z poznawanym przedmiotem lub zjawiskiem. Wiedza zdobyta dzięki osobistemu doświadczeniu jest znacznie trwalsza niż ta, która opiera się na przekazie werbalnym. Dla dzieci niesłyszących pomocne okazują się tablice interaktywne, prezentacje multimedialne, wykorzystanie komputerów i tabletów. Wykorzystując materiał audiowizualny warto zadbać, aby posiadał również transkrypcję oraz wersję w języku migowym⁶⁴.

⁶³ *Ibidem*.

⁶⁴ Uczeń słabowidzący/niewidzący <https://www.laski.edu.pl/pl/materialy-dydaktyczne> [dostęp: 01.06.2022]; A. Dłużniewska, *Model pracy z uczniem niesłyszącym lub słabosłyszącym*, 3. MODEL PRACY Z UCZNIEM NIESŁYSZĄCYM LUB SŁABOSŁYSZĄCYM <http://static.scholaris.pl> [dostęp: 01.06.2022]; *Dziecko afatyczne w szkole i przedszkolu. Poradnik dla nauczycieli*, red. A. Paluch, E. Drewniak-Wotosz, Wydawnictwo Komologo, Gliwice 2017.

Planowanie lekcji krok po kroku – wsparcie nauczyciela przez specjalistów SCWEW

Uwzględniając analizę warsztatu pracy nauczyciela oraz znając wytyczne UDL w zakresie pracy z klasą o zróżnicowanych potrzebach edukacyjnych, w kolejnym kroku można przejść do procesu planowania lekcji. Zawsze należy dokonać analizy podstawy programowej i programu nauczania w zakresie wiedzy, umiejętności, które powinien przyswoić uczeń i nabywanych przez niego kompetencji.

Przedstawianie celów lekcji

Wyznaczanie celów pomaga uczniom zrozumieć nad czym pracują, dlatego dążenia powinny być zawsze widoczne w klasie. Nauczyciel odnosi się do nich podczas zajęć. Uczniowie mogą również zapisywać lub wklejać otrzymane wydruki zadań lekcji w swoich zeszytach. Korzystając z dobrych praktyk, jakie niesie ze sobą ocenianie kształtujące, cel uczenia się musi wyrażać jego kluczowe elementy, powinien włączyć uczniów w jego realizację. Dlatego język, w jakim cel jest sformułowany, musi być zrozumiały, wykorzystywać proste słowa i krótkie zdania. Skuteczne są sformułowania w pierwszej osobie: „ja” lub „my”. Zdanie może zaczynać się od słów „Uczymy się...”, „Uczę się...”⁶⁵.

Możliwości rozwiązywania zadań

W tradycyjnym modelu edukacyjnym uczeń może wykonać zadanie tylko w jeden sposób zdefiniowany przez nauczyciela lub wskazany w treści zadania. W przypadku wykorzystania UDL istnieje wiele opcji. Aby zaprezentować swoją wiedzę, uczniowie mogą m.in. stworzyć podcast⁶⁶, interaktywne książeczki⁶⁷, wideo lub narysować komiks⁶⁸. Istnieje mnóstwo możliwości wykonywania zadań, należy jednak pamiętać o celach lekcji i ich realizacji.

Elastyczna przestrzeń do pracy

UDL promuje elastyczność w środowisku uczenia się. Dlatego w klasie, w której stosuje się UDL, dostępne są elastyczne przestrzenie do pracy dla uczniów. Obejmuje to miejsca do cichej pracy indywidualnej, pracy w małych i dużych grupach oraz nauczania grupowego. Jeśli uczniowie mają potrzebę wyciszenia, mogą zdecydować się na noszenie słuchawek podczas samodzielnej pracy.

65 *Mini-zeszytik do pracy ze strategiami OK*, oprac. L. Piotrowska, <https://www.szkolazklasa.org.pl/wp-content/uploads/2016/11/Mini-%E2%80%93-zeszytik-do-pracy-ze-strategiami-Ok.pdf> [dostęp: 01.06.2022].

66 Materiały o tworzeniu podcastów: Jak stworzyć ciekawy podcast? Poradnik dla początkujących, <https://pomoc.home.pl/baza-wiedzy/jak-stworzyc-podcast-poradnik> [dostęp: 01.06.2022].

67 Materiały o tworzeniu interaktywnych książeczek online: Author a bigger future, <https://www.storyjumper.com/> [dostęp: 01.06.2022].

68 Materiały o tworzeniu komiksów: 5 narzędzi tworzenia komiksów, <https://www.storyboardthat.com/pl/komiks-kreator>, <https://digitalyouth.pl/5-narzedzi-tworzenia-komiksow/> [dostęp: 01.06.2022].

Regularna informacja zwrotna

Jednym z elementów UDL są systematyczne informacje zwrotne na temat tego, jak radzą sobie uczniowie i jakie czynią postępy. Na koniec lekcji nauczyciele mogą porozmawiać z poszczególnymi osobami o celach lekcji. Zachęca się uczniów do zastanowienia się nad wyborami, których dokonali w klasie i nad tym, czy osiągnęli cele. Jeśli ich nie spełniły, zachęca się dzieci do zastanowienia się, co mogłoby im w tym pomóc.

Tekst cyfrowy i audio

Nauczyciel realizujący lekcje zgodnie z zasadami UDL ma świadomość, że jeśli uczniowie nie mają dostępu do informacji, nie mogą się ich nauczyć. Tak więc w klasie, w której stosuje się UDL, materiały są dostępne dla wszystkich uczniów. Uczniowie mogą skorzystać z różnych możliwości zapoznania się z tekstem. Nauczyciel może udostępniać uczniom materiał w wersji drukowanej, cyfrowej, zamiany tekstu na mowę oraz w opcji audiobooków. W przypadku tekstu cyfrowego dostępne są również opcje powiększania tekstu wraz z dostosowaniem koloru i kontrastu ekranu. Filmy mają napisy i posiadają transkrypcje audio.

Poniżej zaprezentowano przykład do wykorzystania w pracy z uczniem słabowidzącym:

W planowaniu zajęć dla ucznia słabowidzącego zaleca się wykorzystywanie środków, które są odpowiednie dla jego możliwości percepcyjnych, np. programy powiększające, opis tekstowy w filmach, prezentacjach graficznych. Podobnie jest w sytuacji wyboru przyborów szkolnych. Można zakupić taki zestaw, który uwzględni potrzeby ucznia słabowidzącego (kontrast) oraz będą mogli z niego korzystać pozostali uczniowie⁶⁹.

Racjonalne dostosowania i modyfikacje

W UDL efektem końcowym ma być możliwość uczestnictwa w nauce wielu różnorodnych odbiorców. Jeśli natomiast mówimy o racjonalnym dostosowaniu i modyfikacji, jest to działanie na rzecz konkretnego ucznia.

Działania związane z racjonalnym dostosowaniem i modyfikacjami powinny być ustalane i planowane w zespole. Jak wskazuje E. Domagała-Zyśk w artykule *Racjonalne dostosowania i modyfikacje w edukacji uczniów mających specjalne potrzeby edukacyjne*, decyzje dotyczące racjonalnego dostosowania i modyfikacji powinny być podejmowane z uwzględnieniem następujących kroków i zasad:

69 M.D. Kaliszan-Kaźmierczak, *Scenariusze lekcji*, [w:] eadem, *Przykładowe metody i formy pracy na lekcjach matematyki dla uczniów słabowidzących w klasie zróżnicowanej pod względem potrzeb edukacyjnych w ogólnodostępnej szkole podstawowej*, Wydawnictwo ORE, Warszawa 2020, s. 47.

1. „Uczeń (lub jego rodzice/opiekunowie prawni) zgłasza potrzebę danego dostosowania lub wyraża zgodę na taką propozycję ze strony szkoły.
2. Niezbędnym krokiem jest pozyskanie opinii i rekomendacji specjalistów w kwestii potrzeb i możliwości uczniów z daną dysfunkcją.
3. Następnie oceniana jest praktyczność konkretnego rozwiązania, z uwzględnieniem nakładu pracy i czasu nauczycieli oraz innych osób pracujących z uczniem.
4. Przy przygotowywaniu dostosowań i modyfikacji konieczne jest przestrzeganie zasad BHP – dostosowanie nie może zagrażać życiu ani bezpieczeństwu innych uczniów i pracowników szkoły.
5. Standardy edukacyjne (przede wszystkim w zakresie realizacji podstawy programowej) nie mogą zostać znacząco zmienione.
6. Dostosowania i modyfikacje nie mogą naruszać dobra innych uczniów.
7. Konieczna jest ocena kosztów danych rozwiązań i realnych możliwości zdobycia funduszy na ich wdrożenie”⁷⁰.

Przykłady racjonalnych dostosowań dla ucznia doświadczającego trudności w nauce

W organizacji procesu edukacyjnego nauczycielowi można wskazać poniższe propozycje dostosowań:

- podawanie jasno sprecyzowanych instrukcji, stosowanie zasad ETR;
- wprowadzanie wielozmystowego poznawania rzeczywistości;
- przygotowywanie zmodyfikowanych kart pracy uwzględniających rodzaj niepełnosprawności;
- prezentowanie materiału na konkretnych przykładach, zanim zostanie podana bardziej ogólna wiedza;
- wskazanie różnych możliwości zapoznania z realizowanymi treściami⁷¹;
- stwarzanie możliwości pracy na komputerach, tabletach lub innych specjalistycznych urządzeniach;
- inne, przystępne uczniowi formy tworzenia notatek z lekcji, np. mapy myśli;
- wykorzystywanie umownych znaków porządkujących pracę na lekcji, np. kolorowe karteczki, piktogramy, a także możliwe do wykorzystania symboliczne rysunki z systemów zastępczej komunikacji.

Przykłady modyfikacji dla ucznia doświadczającego trudności w nauce

W organizacji procesu edukacyjnego nauczycielowi można wskazać następujące przykłady:

⁷⁰ E. Domagała-Zyśk, *Racjonalne dostosowania i modyfikacje w edukacji uczniów ze SPE*, op. cit.

⁷¹ Zintegrowana Platforma Edukacyjna Ministerstwa Edukacji, Lektury dostępne <https://zpe.gov.pl/a/lektury-dostepne/D1HUbVOK> [dostęp: 22.08.2022].

Modyfikacje:

- wyznaczenie uczniom konkretnego celu;
- skompresowanie do minimum tematów o wysokim stopniu abstrakcji, skracanie zadań do niezbędnych elementów;
- ułatwienie wykonania zadania i opanowanie danej umiejętności przez dzielenie jej na etapy;
- stosowanie zasady stopniowania trudności – rozpoczynanie od rzeczy prostych;
- zindywidualizowanie sposobu i kryteriów oceniania ucznia, uważność na postępy ucznia;
- stosowanie elementów naprowadzających w poleceniach do zadań.

Inspirację do tworzenia racjonalnych dostosowań mogą stanowić działania realizowane na Uniwersytecie Adama Mickiewicza w Poznaniu⁷², prezentowane poniżej.

Inne przykłady dostosowania w zakresie adaptacji zajęć:

- zmiany sposobu uczestnictwa w zajęciach (np. odrobienie nieobecności spowodowanych niepełnosprawnością);
- możliwość korzystania w trakcie zajęć i/lub egzaminu z pomocy np. tłumacza języka migowego, asystenta dydaktycznego czy asystenta laboratoryjnego;
- możliwość stosowania alternatywnej formy **zapisu na użytek własny** i/lub korzystania z dodatkowych urządzeń wspomagających (m.in.: dyktafonów, komputerów, komputerów specjalistycznych, tabletów, oprogramowania udźwiękowiającego, urządzeń brajlowskich, klawiatur alternatywnych oraz urządzeń tłumaczących w czasie rzeczywistym). Konieczne jest poinformowanie prowadzącego przed rozpoczęciem zajęć;
- możliwość udziału w lektoratach języka angielskiego w Multimedialnej Pracowni Nauki Języków Obcych;
- możliwość udziału w lektoratach dla osób z trudnościami poznawczymi⁷³.

W przypadku planowania procesu i stosowania racjonalnych dostosowań i modyfikacji należy wziąć pod uwagę ich „racjonalność”. W tym przypadku wiąże się ona z dodatkowymi kosztami, ponoszonymi przez placówkę. Przykładem błędnej interpretacji powyższych obszarów jest szkolenie całej rady pedagogicznej z języka migowego w związku z przyjęciem od września ucznia niesłyszącego. Ocenia się wtedy, że wydatki związane z profesjonalnym szkoleniem i czas poświęcony na naukę są zbyt dużym obciążeniem. W tej sytuacji zasadne wydaje się poszukanie innego rozwiązania, np. zasięgnięcia opinii na temat możliwości pomocy uczniowi u pracowników SCWEW. Wspólnie z nauczycielem zastanowią się, czym jest racjonalne dostosowanie.

⁷² *Racjonalne dostosowania procesu kształcenia*, UAM, <https://amu.edu.pl/studenci/studenci-z-niepelno-sprawnosciami/indywidualna-organizacja-studiow> [dostęp: 01.06.2022].

⁷³ *Ibidem*.

Lista kontrolna:

- Co jest „racjonalne“?
- Czy dane rozwiązanie się sprawdzi?
- Czy zaspokaja konkretne potrzeby dziecka niepełnosprawnego?
- Czy jest praktyczne?
- Czy wiąże się z nadmiernymi kosztami?
- Czy w przypadku poniesienia kosztów dostępne są zewnętrzne zasoby (dotacje pieniężne i wiedza fachowa) służące wsparciu?
- Czy będzie to przeszkadzać innym w procesie edukacji?

Przewidywanie barier i sposoby ich neutralizacji

Trudności są nieodzownym elementem funkcjonowania człowieka. Analogiczna sytuacja dotyczy procesów edukacyjnych na każdym etapie. Planując środowisko szkolne do wdrożenia inkluzywnej edukacji, należy pamiętać, że sukces modelu zależy od przygotowania się do jego wdrażania. Na tej drodze zarówno specjaliści SCWEW, jak i nauczyciel mogą napotkać bariery. Stosując strategię wyprzedzającą, umiejętnie rozpoznanie i neutralizację w procesie przygotowawczym, mogą nie dopuścić do ich eskalowania. Poniżej zaprezentowano trudności oraz sposoby ich neutralizacji.

Przyczyny przeszkód napotykanym w procesie edukacyjnym mogą być różne. Podążając za Meier i Rossi, które to autorki zostały przytoczone w publikacji *Uniwersalne projektowanie w edukacji*⁷⁴, klasyfikacja przedstawia się następująco i dotyczy:

1. barier umiejętności;
2. barier programowych;
3. barier indywidualnych.

Planując konkretną lekcję, nauczyciele tworzą matryce do neutralizacji potencjalnych barier. Można wyróżnić dwie matryce: **matryca nauczania** oraz **matryca indywidualna**.

„**Matryca nauczania**” dotyczy etapu planowania i jest związana z przewidywaniem barier, które dotyczą umiejętności. Wskazane jest w tej sytuacji tworzenie konstrukcji w celu uniknięcia powstawania barier. Trudności mogą również wynikać z wymagań, określonych w podstawie programowej. W tym obszarze dobrą praktyką jest indywidualizacja: projektowanie procesu dostosowanego do potrzeb ucznia przy jednoczesnym stawianiu wyzwań. Należy również pamiętać o tym, by nie zmniejszać

⁷⁴ *Uniwersalne projektowanie w edukacji. Doświadczenia nauczycieli: Austria, Litwa, Polska, Finlandia*, red. A. Galkienė, tłum. J. Baran, T. Cierpiatowska, E. Dybuch, <https://sp128.krakow.pl/wp-content/uploads/2021/10/Uniwersalne-Projektowanie-w-Edukacji.pdf> [dostęp: 21.08.2022].

wymagań podstawy programowej co do uczniów w normie intelektualnej. Bariery można zapobiegać przez dobór środków dydaktycznych i tworzenie sekwencji działań.

Przykład: uczeń z ASD, przejawiający trudności we wchodzeniu w relację z grupą.

Sytuacja dydaktyczna: **praca w grupach.**

Działania: zapowiedzenie wystąpienia sytuacji z wyprzedzeniem, stworzenie bezpiecznego środowiska poprzez rozmowę z uczniem. Wcześniejsze przekazanie materiałów, które będą wykorzystywane. Podzielenie pracy na etapy. Obserwacja pracy grupy i interwencje pedagogiczne w razie potrzeby.

„**Matryca indywidualna**” to bariery wynikające z indywidualnych potrzeb.

W przewidywaniu ich koncentrujemy się na konkretnych cechach jednostek starając się stworzyć warunki zaspokajające ich potrzeby.

Przykład: uczeń słabowidzący.

Działania: udostępnienie tekstów w wersji powiększonej, w przypadku korzystania z pomocy dydaktycznych pokazywanie ich w bliskiej odległości.

Wybrane metody wspierające edukację dla wszystkich

Dobrą praktyką w odniesieniu do UDL jest projektowanie działań lekcyjnych w oparciu o model Kolba. Zakłada on, że w uczeniu się obecne są cztery procesy:

1. konkretne doświadczenie;
2. refleksyjna obserwacja;
3. abstrakcyjna konceptualizacja;
4. aktywne eksperymentowanie.

Model edukacji włączającej wymusza zmiany dotyczące dydaktyki. Przykładem dydaktyki opartej na cyklu Kolba może być „odwrócona lekcja”⁷⁵. Metoda ta polega na zmianie koncepcji lekcji: uczniowie najpierw w swoich domach zapoznają się z nowymi treściami, a w szkole pogłębiają i utrwalają swoją wiedzę, ćwiczą umiejętności, rozwiązują problemy z pomocą nauczyciela. Inne polecane metody pracy to PBL (*Problem Based Learning*) – nauczanie problemowe⁷⁶, a także gry dydaktyczne⁷⁷, metoda projektu⁷⁸.

75 *Odwrócona klasa*, „Trendy” 2016, nr 4, Wydawnictwo ORE http://www.bc.ore.edu.pl/Content/897/T416_Lekcja+odwrocona.pdf [dostęp: 01.06.2022].

76 Aktywność badawcza uczniów w edukacji geograficznej w szkole podstawowej <http://www.bc.ore.edu.pl/dlibra/docmetadata?id=1045&from=pubindex&dirids=37&lp=16> [dostęp: 01.06.2022].

77 Jak wykorzystać techniki gamifikacyjne w edukacji matematycznej?, <http://bc.ore.edu.pl/dlibra/docmetadata?id=1012&from=pubindex&dirids=38&lp=18> [dostęp: 01.06.2022].

78 Metoda projektowa <http://www ldc.edu.pl/index.php/produkty.html> [dostęp: 01.06.2022].

Dobre praktyki wdrażania UDL w szkole

Wdrażanie uniwersalnego projektowania w edukacji, jest dość nową praktyką. Z powyższych względów nie istnieje zbyt wiele opisów pokazujących model jako sprawdzony. Poniższe przykłady zostały opisane w publikacji *Uniwersalne projektowanie w edukacji. Doświadczenia nauczycieli: Austria, Litwa, Polska, Finlandia*, zrealizowanej w ramach projektu Erasmus+⁷⁹.

I. Uniwersalne projektowanie na poziomie szkoły ponadpodstawowej na przykładzie Austrii⁸⁰

Uniwersalne projektowanie na poziomie szkoły ponadpodstawowej został opisany na przykładzie Austrii. Za cele wskazuje się zwiększenie odpowiedzialności za uczenie się, jak również wybór i aranżację indywidualnie dopasowanych metod i materiałów. W tym ujęciu UDL nie jest wiodącą metodą oddziaływań dydaktycznych, stanowi jeden z elementów wykorzystywanych w szkole.

Działania w opisanym modelu są realizowane w połączeniu z innymi, takimi jak np. nauczanie odkrywcze (nauczanie przez dociekanie, nauczanie ekspedycyjne)⁸¹. Aktywności odbywają się dwa razy w roku szkolnym. Każde z tych działań trwa trzy dni. W tym czasie uczniowie, mając do dyspozycji przestrzeń sali badawczej, pracują nad wcześniej określonym tematem. Wskazane są godziny rozpoczęcia aktywności oraz jej zakończenia.

Przestrzeń edukacyjna jest zbudowana pod konkretny temat przewodni. Jej zagospodarowanie pozwala na eksplorację tematu z różnych perspektyw. Ważnym elementem jest tworzenie zaskoczenia i ciekawości. Za sprawą zbudowanej przestrzeni, w uczniach w naturalny sposób wyzwała się motywacja, która powoduje chęć poszukiwania odpowiedzi na zdefiniowane tematy.

W tym przypadku pojawia się również element modelowania. Trzydniowe warsztaty mają określoną strukturę, wyznaczającą ramy, w których uczniowie mogą zgłębiać temat w grupach od dwóch do około pięciu uczniów. Pierwszego dnia na wspólnym spotkaniu ujawniany jest temat działań. Następnie rozpoczyna się dyskusja wszystkich uczestników nad planem ich działań.

Struktura stanowiąca ramę działań:

- „Wymyślenie przez uczniów pytania będącego przedmiotem osobistego zainteresowania.
- Przyjmowanie i dokumentowanie założeń i pomysłów.
- Opracowanie strategii i metod odpowiedzi na pytanie i znalezienia rozwiązań problemów.

⁷⁹ *Uniwersalne projektowanie w edukacji. Doświadczenia nauczycieli: Austria, Litwa, Polska, Finlandia*, op. cit.

⁸⁰ *Ibidem*.

⁸¹ J. Fazlagić, *Kompendium wiedzy na temat opracowania programów nauczania i scenariuszy zajęć oraz lekcji wspierających proces kształcenia ogólnego w zakresie kompetencji kluczowych niezbędnych do poruszania się na rynku pracy*, <https://www.ore.edu.pl/2018/07/publikacje-opracowane-w-ramach-projektu/> [dostęp: 21.08.2022].

- Wywołanie zmiany i działania poprzez zastosowanie i wykonanie opracowanych strategii i metod (czas sprawdzić swoje założenia w praktyce!).
- Uważna obserwacja wywołanej zmiany i/lub działania.
- Dokumentowanie obserwowanego procesu i realizacji zastosowanej strategii.
- Ocenianie, analizowanie i interpretowanie udokumentowanego procesu.
- Przedstawienie grupie swoich wniosków⁸².

Każdy uczeń wyposażony jest w dziennik badań i notes. Nauczyciele na wszystkich etapach pracy zachęcają uczniów do tworzenia notatek. Na koniec każdego dnia uczniowie i nauczyciele wspólnie dyskutują na temat swoich osiągnięć oraz tego, co mogą zrobić w dniu następnym.

Rola nauczyciela w trakcie działań uczniów polega na monitorowaniu procesu uczenia się, dawaniu niewielkich sugestii naprowadzających, zachęcaniu do spisywania informacji, udzielaniu indywidualnego wsparcia, zadawaniu pytań.

II. UDL jako sposób na codzienną pracę z uczniami na przykładzie Finlandii⁸³

Dobra praktyka z Finlandii przedstawia UDL jako sposób na codzienną pracę z uczniami. Praca z uczniami zaczyna się od ich poznania i zdefiniowania ich mocnych stron.

Wprowadzono codzienne procedury do pracy:

- Każda lekcja zaczyna się i kończy w kręgu: na początku, aby otrzymać instrukcje, a na końcu, aby ocenić postępy; Dzwonek mówi dzieciom, że mają skończyć zadanie i przyjść do kręgu.
- Zegar określa czas pracy. W zależności od aktywności działania trwają od 5 do 20 minut (nie ma lekcji 45-minutowej).
- Praca nad zadaniami odbywa się zawsze na „swoim” miejscu przy biurku.
- Uczniowie o specjalnych potrzebach są wspierani przez nauczycieli wspomagających.
- Nauczyciele w trakcie lekcji wspierają uczniów poprzez zadawanie im pytań.

Uczniowie samodzielnie wybierają przez jaki kanał informacji chcą odbierać wiadomości.

III. Uniwersalne projektowanie w doradztwie zawodowym, doświadczenia własne

Tworzenie portfolio edukacyjno-zawodowego ucznia – realizacja 10 godzin doradztwa w klasie VII.

Cele działań doradczych uwzględniających uniwersalne projektowanie, racjonalne dostosowania i modyfikacje.

Sytuacja: Klasa zróżnicowana pod kątem możliwości psychofizycznych i edukacyjnych, jeden uczeń z orzeczeniem o potrzebie kształcenia specjalnego (spektrum autyzmu), jeden uczeń słabowidzący oraz dwóch uczniów z alergią.

⁸² Uniwersalne Projektowanie w Edukacji. Doświadczenia nauczycieli: Austria, Litwa, Polska, Finlandia, op. cit.

⁸³ Ibidem.

Zajęcia odbywają się przez kolejne 10 tygodni w wymiarze 45 minut każde.

Organizacja przestrzenna. Stoliki ustawione do pracy zespołowej. Wyznaczone miejsce do aktywności całej klasy. Dostęp do Wi-Fi, możliwość korzystania z komputerów i telefonów. Tematyka poszczególnych zajęć jest realizowana w odniesieniu do Rozporządzenia Ministra Edukacji Narodowej z dnia 12 lutego 2019 r. w sprawie doradztwa zawodowego.

Organizacja zajęć tematycznych.

- Lekcja 1: Metoda portfolio edukacyjno-zawodowego – alternatywy tworzenia.
- Zapoznanie uczniów z aplikacją Padlet oraz innymi rozwiązaniami, np. tworzenie portfolio w sposób tradycyjny (założenie teczki, gromadzenie danych). Możliwość indywidualnego wyboru metody pracy. Stworzenie grup pracujących określona metodą w celu wzajemnego wspierania.
- Lekcja 2: Analiza mocnych i słabych stron – wykorzystanie bajki o czterech królewiczach. Uczniowie dokonują analizy swojego temperamentu w oparciu o opisy wskazane w bajce. Uczeń z ZA otrzymuje checklistę z określonymi cechami (zasady ETR). Wymagana pomoc nauczyciela wspomagającego.
- Lekcja 3 i 4: Moje hobby i zainteresowania – przygotowanie przez uczniów w dowolnej formie prezentacji swoich hobby i zainteresowań.
- Lekcja 5 i 6: Ja i moja rodzina. Zawody w mojej rodzinie – zebranie informacji przez uczniów na temat zawodów wykonywanych w rodzinie, wybór najciekawszego, prezentacja w formie obrazkowej lub filmowej.
- Lekcja 7 i 8: Mapa karier – wykorzystanie aplikacji do poszukiwania ciekawego zawodu, zamieszczenie informacji o wyborach w portfolio. Praca realizowana w grupach.
- Lekcja 9 i 10: Oto ja! – prezentacja zgromadzonych danych w portfolio, zgodna z wybraną formą.
- Nauka określania celów – przedstawienie zasad ich tworzenia i ustalania.

Inspiracje do procesu edukacyjnego w duch UDL można również pozyskać z publikacji T. Knopika *Kapitał różnorodności. Doradztwo zawodowe dla uczniów ze zróżnicowanymi potrzebami edukacyjnymi*⁸⁴.

⁸⁴ T. Knopik, *Kapitał różnorodności. Doradztwo zawodowe dla uczniów ze zróżnicowanymi potrzebami edukacyjnymi*, Wydawnictwo ORE, Warszawa 2022.

Podsumowanie

Uniwersalne projektowanie w edukacji, pomimo że nie jest całkowicie nową strategią, dopiero zaczyna aktywnie wchodzić do szkół i placówek edukacyjnych. W myśleniu o edukacji przez pryzmat UDL, racjonalnych dostosowań czy modyfikacji warto pamiętać, że działania te nie tylko mają wspierać uczniów z trudnościami, lecz także pozytywnie wpływać na wszystkich uczestników procesów, tworząc środowisko przyjazne każdemu.

Bibliografia

- Arends R.I., *Uczymy się nauczać*, tłum. Kruszewski K., Wydawnictwo WSiP, Warszawa 1994.
- Babska Z., *Metody badawcze stosowane w psychologii rozwojowej*, [w:] Żebrowska M., *Psychologia rozwojowa dzieci i młodzieży*, Wydawnictwo PWN, Warszawa 1986, s. 211.
- CAST Professional Publishing. *Universal Design for Learning Guidelines w wersji 2.2*. Wakefield, MA, 2018
- Chrzanowska I., Szumowski G., *Edukacja włączająca w przedszkolu i szkole*, Wydawnictwo FRSE, Warszawa 2019.
- Cichocka-Segiet K., Mostowski P., Rutkowski P., *Uniwersalne projektowanie zajęć jako droga do zaspokajania zróżnicowanych potrzeb edukacyjnych*, [w:] (red. nauk.), *Edukacja włączająca w przedszkolu i szkole*, red. Chrzanowska I., Szumowski G., Seria Naukowa, t. 7, Fundacja Rozwoju Systemu Edukacji Wydawnictwo FRSE, Warszawa 2019, s. 210.
- Diagnoza specjalnych potrzeb rozwojowych i edukacyjnych dzieci i młodzieży*, red. K. Krakowiak, K., Wydawnictwo ORE, Warszawa 2017.
- Domagała-Zyśk E., *Projektowanie uniwersalne w edukacji osób z wadą słuchu*. W: M. Nowak, E. Stoch, B. Borowska (red.), [w:] *Z problematyki teatrologii i pedagogiki.*, red. Nowak M., Stoch E., Borowska B., Wydawnictwo KUL., Lublin 2015.
- Domagała-Zyśk E., *Projektowanie uniwersalne w edukacji, Metody nauczania*, nr 50, listopad 2019, czasopismo „Życie szkoły” 2019, nr 50.
- Drewniak-Wołosz E. (red.): *Dziecko afatyczne w szkole i przedszkolu. Poradnik dla nauczycieli*, red. Paluch A., Wydawnictwo Komlogo.
- Drewniak-Wołosz E., Wydawnictwo Komlogo, Gliwice 2017.
- Edukacja jako odpowiedź. Odpowiedzialni nauczyciele w zmieniającym się świecie*, red. G. Mazurkiewicz, Morrison W.F., Rizza M., *Indywidualizacja metod pracy z uczniami w celu spełnienia potrzeb edukacyjnych wszystkich uczniów*, [w:] *Edukacja jako odpowiedź. Odpowiedzialni nauczyciele w zmieniającym się świecie*, red. Mazurkiewicz G., Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Warszawa–Kraków 2014.
- Grzegorzewska S., *Dydaktyczne możliwości zastosowania pedagogicznej idei indywidualizacji w edukacji wczesnoszkolnej*, [w:] *Pedagogika ogólna a teoria i praktyka dydaktyczna*, pod red. M. Myszkowskiej-Litwy, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2011.
- Grzegorzewska S., *Różnicowanie kształcenia w klasach początkowych*, Oficyna Wydawnicza „Impuls”, Kraków 2009.
- Kaliszan-Kaźmierczak, M.D., *Scenariusze lekcji*, [w:] *eadem, Przykładowe metody i formy pracy na lekcjach matematyki dla uczniów słabowidzących w klasie zróżnicowanej pod względem potrzeb edukacyjnych w ogólnodostępnej szkole podstawowej*, Wydawnictwo ORE, Warszawa 2020, Scenariusze lekcji s. 47.

- Knopik T., *Kapitał różnorodności. Doradztwo zawodowe dla uczniów ze zróżnicowanymi potrzebami edukacyjnymi*, Wydawnictwo ORE, Warszawa 2022.
- Knopik T., Oszwa U., Domagała-Zyśk E., *Diagnoza funkcjonalna jako standard pomocy psychologiczno-pedagogicznej – od założeń do praktyki diagnostyczno-terapeutycznej*, „Kwartalnik Pedagogiczny” 2019 numer, nr 2(252), s. 168.
- Knopik T., Papuda-Dolińska B., Wiejak K., Krasowicz-Kupis G., *Projektowanie uniwersalne jako perspektywa metodyczna edukacji włączającej*, „Niepełnosprawność. Dyskursy pedagogiki specjalnej” 2021, nr 42, s. 53–63.
- Kupisiewicz C., Kupisiewicz M., *Słownik Pedagogiczny*, Wydawnictwo PWN, Warszawa 2009.
- Meyer A., Rose, D.H., & Gordon, D., *Universal design for learning: Theory and Practice*. Wakefield, MA, CAST Professional Publishing, Wakefield (Massachusetts) 2014.
- Model Funkcjonowania Specjalistycznych Centrów Wspierających Edukację Włączającą, projekt „Opracowanie modelu Model funkcjonowania Specjalistycznych Centrów Wspierających Edukację Włączającą”, (SCWEW), oprac. Pietryka A. i in., ORE, Warszawa 2021.
- Rose, D., & Meyer, A., *Teaching every student Every Student in the digital age. Digital Age*, ASCD, Alexandria, VA: ASCD. (Virginia) 2002.
- Szczepkowska K., *Edukacja włączająca w szkole – szanse i wyzwania*. Ośrodek Rozwoju Edukacji, Wydawnictwo ORE, Warszawa 2019.
- Sztumski J., *Wstęp do metod i technik badań społecznych*, Wydawnictwo Naukowe „Śląsk”, Katowice 2005.
- Szymczak J., Świadome i autentyczne uczestniczenie w procesie uczenia się. Specyfika i znaczenie strategii uczenia się, „Forum dydaktyczne 9-10/: przeszłość, teraźniejszość, przyszłość” 2012, nr 9/10, s. 133–149.
- Tarwacki M., *Edukacja włączająca – przyszłość polskiej edukacji*, Warszawa: Ośrodek Rozwoju Edukacji Wydawnictwo ORE, Warszawa 2015.
- UNESCO, *Deklaracja z Salamanki oraz wytyczne dla działań w zakresie specjalnych potrzeb edukacyjnych przyjęte przez Światową Konferencję Dotyczącą Specjalnych Potrzeb Edukacyjnych: Dostęp i Jakość*, Salamanka: United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization, 1994.
- Uniwersalne projektowanie w edukacji. Doświadczenia nauczycieli: Austria, Litwa, Polska, Finlandia*, Alvyra Galkienė. Książka powstała w ramach projektu Erasmus+, 2021.
- Zacharuk T., *Edukacja włączająca dla wszystkich uczniów*, „Meritum: Mazowiecki Kwartalnik Edukacyjny” 2011, nr 1(20), s. 2.

Netografia

- 5 narzędzi tworzenia komiksów, <https://www.storyboardthat.com/pl/komiks-kreator>, <https://digitalyouth.pl/5-narzedzi-tworzenia-komiksow/> [dostęp: 01.06.2022].
- Aktywność badawcza uczniów w edukacji geograficznej w szkole podstawowej <http://www.bc.ore.edu.pl/dlibra/docmetadata?id=1045&from=pubindex&dirids=37&lp=16> [dostęp: 01.06.2022].
- Arkusze obserwacji Świętokrzyskiego Centrum Doskonalenia Nauczycieli w Kielcach w ramach projektu „Kultura uczenia się” 2019/2020, <https://www.scdn.pl/projekty/projekty-krajowe/142-projekt-kultura-uczenia-sie> [dostęp: 03.11.2022].
- Author a bigger future, <https://www.storyjumper.com/> [dostęp: 01.06.2022].
- CAST Professional Publishing, <https://udlguidelines.cast.org/more/downloads> [dostęp: 21.08.2022].
- Cast. The UDL Guidelines, CAST Professional Publishing. <https://udlguidelines.cast.org/>, [dostęp: 25.06.2022].
- Dłużniewska A., *Model pracy z uczniem niesłyszącym lub słabosłyszącym*, 3. MODEL PRACY Z UCZNIEM NIESŁYSZĄCYM LUB SŁABOSŁYSZĄCYM <http://static.scholaris.pl> [dostęp: 01.06.2022].
- Domagała-Zyśk E., *Racjonalne dostosowania i modyfikacje w edukacji uczniów mających specjalne potrzeby edukacyjne*, W: redakcja naukowa Stefan M. Kwiatkowski, [w:] *Kompetencje przyszłości*, red. Kwiatkowski S.M., Wydawnictwo FRSE, Warszawa 2018, https://www.frse.org.pl/brepo/panel_repo_files/2021/02/18/nikpkq/kompetencje-przyszlosci-online.pdf [dostęp: 01.06.2022].
- Fazlagić J., *Kompendium wiedzy na temat opracowania programów nauczania i scenariuszy zajęć oraz lekcji wspierających proces kształcenia ogólnego w zakresie kompetencji kluczowych niezbędnych do poruszania się na rynku pracy*, s. 23, <https://www.ore.edu.pl/2018/07/publikacje-opracowane-w-ramach-projektu/> [dostęp: 21.08.2022].
- Jak stworzyć ciekawy podcast? Poradnik dla początkujących, <https://pomoc.home.pl/baza-wiedzy/jak-stworzyc-podcast-poradnik> [dostęp: 01.06.2022].
- Jak wykorzystać techniki gamifikacyjne w edukacji matematycznej?, <http://bc.ore.edu.pl/dlibra/docmetadata?id=1012&from=pubindex&dirids=38&lp=18> [dostęp: 01.06.2022].
- Kowalski P., Mikołajczyk A., Zimny B., *Jak wdrażać Ustawę o zapewnianiu dostępności?* Poradnik przygotowany przez Spółdzielnię Socjalną FADO na zlecenie Ministerstwa Funduszy i Polityki Regionalnej. Łódź 2019?, https://www.funduszeuropejskie.gov.pl/media/86764/ustawa_o_dostepnosci_poradnik.pdf [dostęp: 25.06.2022].
- Mini-zeszytik do pracy ze strategiami OK, oprac. Piotrowska L., <https://www.szkolazklasa.org.pl/wp-content/uploads/2016/11/Mini-%E2%80%93-zeszytik-do-pracy-ze-strategiami-Ok.pdf> [dostęp: 01.06.2022].

- Nauczanie zróżnicowane – czym jest i jak możesz je zastosować w klasie?*, <https://universe.earlystage.pl/universe/nauczanie-zr%C3%B3%C5%BCnicowane-czym-jest-i-jak-mo%C5%BCesz-je-zastosowa%C4%87-w-klasie> [dostęp: 25.06.2022].
- Odwrócona klasa*, „Trendy” 2016, nr 4, Wydawnictwo ORE http://www.bc.ore.edu.pl/Content/897/T416_Lekcja+odwrocona.pdf [dostęp: 01.06.2022].
- Projekt „Dostępna szkoła”, <https://www.dostepnaskola.info/projekt/> [dostęp: 21.08.2022].
- Racjonalne dostosowania procesu kształcenia*, UAM, <https://amu.edu.pl/studenci/studenci-z-niepelnosprawnościami/indywidualna-organizacja-studiow> [dostęp: 01.06.2022].
- Rafał-Łuniewska J., *Arkusze dla nauczyciela do obserwacji ucznia ze specjalnymi potrzebami edukacyjnymi w szkole ogólnodostępnej*, ORE 2019, dostępna na stronie www.ore.edu.pl, [dostęp: 01.06.2022].
- Rayan O., *How to Create an Inclusive Classroom: 12 Tips for Teachers*, <https://planbee.com/blogs/news/how-to-create-an-inclusive-classroom-12-tips-for-teachers> [dostęp: 25.06.2022].
- Uniwersalne projektowanie w edukacji. Doświadczenia nauczycieli Austria, Litwa, Polska, Finlandia. Materiał powstał w ramach projektu „Preconditions of Transformation of Education Process in Different Educational Contexts by Applying Inclusive Education Strategies” („Uwarunkowania transformacji procesu edukacyjnego w różnych kontekstach edukacyjnych poprzez stosowanie strategii edukacji włączającej”) nr 2018-1- LT01-KA201-046957, 2021, red. Galkienė A., tłum. Baran J., Cierpiatowska T., Dybuch E., <https://sp128.krakow.pl/wp-content/uploads/2021/10/Uniwersalne-Projektowanie-w-Edukacji.pdf> [dostęp: 25.06.2022].
- Sadowska, S. (2021), *Od Redakcji. „Niepełnosprawność. Dyskursy Pedagogiki Specjalnej”*, (42), 7–9. Pobrano <https://czasopisma.bg.ug.edu.pl/index.php/niepelnosprawnosc/article/view/6352>, Nr 42 (2021) [dostęp: 25.06.2022].
- Schwartz S., *4 Principles of a Universal Design for Learning Approach*, <https://www.edutopia.org/article/4-principles-universal-design-learning-approach> [dostęp: 25.06.2022].
- Skala Prognoz Edukacyjnych SPE IBE*, <http://produkty.ibe.edu.pl/pracowniatestow/index.php?d=narzedzia&id=6>, Warszawa 2015 [dostęp: 21.08.2022].
- Szedzianis E., *Ocenianie wspierające aktywność badawczą uczniów w edukacji przyrodniczej w klasach IV–VIII szkoły podstawowej*, ORE 2017, <http://www.bc.ore.edu.pl/dlibra/docmetadata?id=1064&from=pubindex&dirids=1&lp=131> [dostęp: 21.08.2022].
- Ślusarczyk Cz., *Projektowanie uniwersalne jako sposób na tworzenie warunków do edukacji włączającej w szkołach wyższych*, „E-mentor” 2013, nr 5 (52)/2013, <https://www.e-mentor.edu.pl/mobi/artukul/index/numer/52/id/1063> [dostęp: 25.06.2022].
- Test Uzdolnień Wielorakich (TUW)*, <https://www.ore.edu.pl/2015/06/test-uzdolnien-wielorakich-tuw/> [dostęp: 21.08.2022].

Uczeń słabowidzący/niewidzący, <https://www.laski.edu.pl/pl/materialy-dydaktyczne>
[dostęp: 01.06.2022]

Witryna rządu Australii, Nowej Południowej Walii. *Universal Design for Learning planning tool*, A NSW Government Website – Education, <https://education.nsw.gov.au/teaching-and-learning/learning-from-home/teaching-at-home/teaching-and-learning-resources/universal-design-for-learning#tabs2> [dostęp: 25.06.2022].

Zintegrowana Platforma Edukacyjna Ministerstwa Edukacji, *Lektury dostępne* <https://zpe.gov.pl/a/lektury-dostepne/D1HUbVOK> [dostęp: 22.08.2022].

Zintegrowana Platforma Edukacyjna, <https://zpe.gov.pl/a/diagnoza-specjalnych-potrzeb-rozwojowych-i-edukacyjnych-dzieci-i-mlodziezy/DloAzh01M> [dostęp: 25.06.2022].

Akty prawne

Ustawa z dnia 19 lipca 2019 r. o zapewnianiu dostępności osobom ze szczególnymi potrzebami (Dz.U. 2019, poz. 1696), <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU20190001696> [dostęp: 21.08.2022].

Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 9 sierpnia 2017 r. w sprawie warunków organizowania kształcenia, wychowania i opieki dla dzieci i młodzieży niepełnosprawnych, niedostosowanych społecznie i zagrożonych niedostosowaniem społecznym (Dz.U. 2017, poz. 1578.), <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU20170001578> [dostęp: 21.08.2022].

Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 3 kwietnia 2019 r. w sprawie ramowych planów nauczania dla publicznych szkół (Dz. U. 2019 poz. 639), <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU20190000639> [dostęp: 21.08.2022].

Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 9 sierpnia 2017 r. w sprawie zasad organizacji i udzielania pomocy psychologiczno-pedagogicznej w publicznych przedszkolach, szkołach i placówkach (Dz. U. 2017 poz. 1591), <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU20170001591> [dostęp: 21.08.2022].

Rozporządzenia Ministra Edukacji Narodowej z dnia 12 lutego 2019 r. w sprawie doradztwa zawodowego (Dz.U. 2019 poz. 325), <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU20190000325> [dostęp: 21.08.2022].

